

ENTORN DE LA MENTALITAT I LA IDEOLOGIA DEL BLOC DE PODER FEUDAL A TRAVÉS DE LA HISTORIOGRAFIA MEDIEVAL FINS A LES QUATRE GRANS CRÒNIQUES

JOAN PAU RUBIÉS
JOSEP M. SALRACH
Universitat de Barcelona

Els homes de la Catalunya medieval foren aficionats a la història: els cultes perquè la llegien i alguns l'escrivien, i els que no sabien llegir i escriure perquè l'escoltaven. Aquestes constatacions són especialment vàlides per a l'època de l'expansió, és a dir els segles XII-XIII, quan els homes semblen haver-se sentit protagonistes o espectadors d'una història d'excepció. A aquesta situació històrica i a aquesta actitud d'interès envers els esdeveniments històrics s'hi arribà, però, a través d'un recorregut que és el de la formació, consolidació i expansió del feudalisme, transformació social que anà acompanyada d'un gradual desenvolupament historiogràfic, expressió de la visió que alguns sectors de la classe feudal, i després aquesta com a tal, tenien o volien donar del seu paper en la direcció de la societat i, doncs, de la història. Tanmateix, la historiografia de la plenitud de la societat feudal, tributària en tantes coses d'una visió-reflexió que seguia de prop el fil dels esdeveniments coetanis, en part s'originà en el marc d'una visió del món que té arrels antigues, car empalma amb la tradició de la historiografia clàssica, profundament reelaborada i incorporada a una antropologia cristiana en el pensament d'Agustí d'Hipona, possiblement l'home que directament o indirectament més va influir en la mentalitat dels historiadors cristians medievals. I això malgrat l'evident ruptura que es va produir en l'articulació social arran de la crisi de l'esclavisme i la feudalització.

LA FORMACIÓ DE LA HISTORIOGRAFIA MEDIEVAL

Agustí d'Hipona com un punt de partença

Els historiadors medievals dels primers segles, com a homes de lletres erudits, es vincularen a una doble tradició en la que s'inspiraven en major o menor grau, segons les èpoques, els llocs i la formació de cadascú. Ens referim, d'una banda, a la tradició dels historiadors clàssics —Titus Livi, Salusti, Suetoni— que eren copiats i imitats en els escriptors de monestirs i catedrals, on s'escrigueren les primeres peces de la historiografia medieval, i, de l'altra, pensem sobretot en la literatura històrica cristiana, en particular la Bíblia com a principal font de lectura, inspiració i formació, i després les obres dels pares de l'Església amb sant Agustí i la seva *De Civitate Dei* al davant¹. Les idees agustinianes,

¹ Sobre sant Agustí i la seva època destaquem els treballs de P. BROWN, *Agustine of Hippo. A biography*, Londres (Faber and Faber), 1967 (trad. esp., Revista de Occidente-Alianza, 1967), J. FONTAINE, *La littérature latine chrétienne*, Paris (PUF), 1973, H.-I. MARROU, *Saint Augustin et la fin de la culture antique*, Paris (Boccard), 1958.

perfectament presents en la mentalitat religiosa que les Quatre Grans Cròniques reflecteixen, van exercir una influència notable sobre la historiografia medieval perquè proporcionaven als historiadors una cosmovisió i interpretació global de la història de la humanitat ben coherent amb les idees de la teologia cristiana –que Agustí mateix va contribuir poderosament a desenvolupar– i perfectament incomprendibles –tot sigui dit– si no es considera aquesta dimensió transcendent.

A *De Civitate Dei* es contraposa la *civitas Dei* a la *civitas diaboli*, esquema dual que a la pràctica resulta alterat perquè Agustí parla també de la *civitas coelestis* i la *civitas terrena*. La ciutat terrenal hauria nascut després de la caiguda d'Adam, adquirint entitat en l'oposició entre Caïm i Abel, i estaria formada pel conjunt de comunitats que s'han succeït en la història deixant-se dominar per l'egoisme, i l'apetència dels béns materials. La ciutat celestial, originada amb la creació dels àngels i constituïda més tard en l'Església, és la comunitat espiritual dels justos, aquells que es mouen per l'amor de la caritat. Des de la perspectiva teològica d'Agustí, la història s'explica com un triomf lent, però progressiu, de la ciutat espiritual sobre la terrenal; un procés únic en el que cada etapa i esdeveniment és part integrant del pla general que la Providència concep i desenvolupa –tot respectant la llibertat dels homes– amb el propòsit de conduir els homes a la salvació eterna, entesa com la felicitat total proporcionada pel coneixement perfecte de Déu: *fruitio Dei*. Des d'aquesta perspectiva escatològica es descarta l'atzar i, fins i tot, en darrera instància, qualsevol mena de causalitat d'origen humà perquè tot s'inscriu en el projecte diví de salvació, de tal manera que la història pot ser definida com el desenvolupament sensible i coherent d'un pla concebut per Déu des de tota l'eternitat, i sotmès a la seva voluntat. Aquesta primera teologia de la història que s'ha anomenat providencialisme, implica una determinada valoració del coneixement i de l'acció i, per tant, del paper dels homes en el temps, a la qual farem, també, una breu referència per quant està present implícitament, i sovint explícitament, en la historiografia medieval catalana que ens proposem resseguir.

En la visió d'Agustí, la trajectòria rectilínia del triomf de la *civitas coelestis* sobre la *civitas terrena* experimenta alts i baixos circumstancials, a vegades molt espectaculars –per exemple la caiguda de l'Imperi romà a la qual al·ludeix–, que signifiquen de fet la «presència» del mal. En la mesura que, segons Agustí, tota realitat procedeix de Déu, el pensament agustinian s'ha d'enfrontar amb aquesta «presència» del mal com a problema. Per Agustí el mal natural és el no-res, és a dir, una privació que contribueix, com a tal, a l'equilibri del cosmos perquè entra en els plans divins. El mal moral i, com a tal, la corrupció, en canvi, s'origina en la llibertat humana –necessària per quant és condició de la felicitat eterna de l'home–, i equival a un mal ús d'aquesta llibertat, a un capgirament de l'ordre jeràrquic de les coses, a un apartar-se de Déu per convertir-se a les criatures, a una manca de voluntat, en cert sentit, a un no-ser. En la perspectiva global agustiana les grans desgràcies, els grans mals que sovint pateix la humanitat, són moments difícils, però passatgers i alligoadors, en ordre a la construcció de la futura *ciutat celestial*. Queda clar, doncs, que per Agustí la voluntat humana és important en l'acció, i, per tant, en el desenvolupament de la història, però queda més clar encara que aquesta voluntat per si sola no pot assolir fer res sense l'ajuda de Déu per mitjà de la gràcia.

Aquestes idees antropològiques d'Agustí, de les quals, ens hem limitat a fer un resum molt primari, van contribuir poderosament a conformar la identitat de la historiografia medieval d'on creiem poder identificar un conjunt d'elements característics, explicables per la influència, pervivència i a vegades distorsió

del pensament agustinianà, de fet inseparable del que en podríem dir la tradició cristiana en general:

1. Molts crònics són comparables a un escenari o «teatre del món» on es desenvolupa una història que comença amb la Creació i porta cap al Judici Final; a nivell individual aquesta història culmina amb la salvació i la *fruitio Dei*; a nivell col·lectiu, amb el triomf de la *ciutat celestial* sobre la *terrenal*.

2. La narració històrica ben concebuda ha de ser útil, és a dir, ha de tenir el valor moral de l'exemple, perquè és utilitzant l'exemple i, doncs, l'experiència que els homes ordenen els coneixements i exerceixen la llibertat en la direcció correcta, prevista per Déu, cap a la salvació. Els historiadors, amb lògiques excepcions, tendiran, doncs, a escriure només allò que al seu entendre tingui valor exemplar, la qual cosa coincidirà normalment amb esdeveniments religiosos i amb èxits polític-militars dels governats —reis i comtes «per la gràcia de Déu»!—, concebuts com a executors dels designis divins.

3. Fora d'aquestes coordenades la història perd sentit. La investigació causal és innecessària perquè l'última raó prèviament coneguda de l'esdevenir històric és Déu. A l'historiador li correspon, doncs, narrar, descriure i inventariar, no pas interrogar-se amb un horitzó purament humà sobre les causes dels esdeveniments.

4. En la mesura que la història és el desenvolupament d'un pla preconcebut per la Providència —la mateixa Providència que en la Creació ha establert jerarquització (Déu, àngels, sants, justos, pecadors, dimonis)—, l'ordenament social en el si de la cristiandat resulta justificat per providencial, i per tant l'historiador cristià l'haurà de considerar poc menys que immutable. El monjo-cronista, doncs, que s'enfronti al problema de narrar un moviment social que hagués amenaçat capgirar l'ordre jeràrquic de les coses identificarà el moviment en qüestió amb un exemple palpable del mal moral al qual l'ambició i corrupció pot arrossegar els homes: en resum, un càstig que Déu ha enviat per la tebiesa espiritual dels homes.

5. La omnipotència, omnipresència i omnisciència de Déu no redueix l'home cristià al paper de mer «accident» històric intrascendent, perquè els homes amb llurs ànimes tenen un destí superior, trascendent, i, en major o menor grau, són protagonistes de la història de la salvació, una història —la Història— d'excepció «escrita» per la Providència amb una doble dimensió, universal i personal. Des d'aquesta perspectiva s'entén que els clergues-historiadors, malgrat llur mentalitat universalista, escrivissin no solament històries universals —crònics *mundi*—, sinó també biografies polítiques i hagiografies.

6. Fora del cristianisme, fora de l'Església, la història perd sentit i interès com no sigui el de l'exemple en negatiu: la història dels pagans i dels infidels penetrada pel mal moral, l'error i l'apetència dels béns materials. És cert que l'infidel i el pagà són cristians en potència, car tots tenen en llur interior una ànima que, il·luminada per Déu, pot orientar-se cap a la Veritat. Però no és menys cert que infidels i pagans poden contribuir i de fet contribueixen no pas poc a allunyar molts homes de Déu. La historiografia cristiana medieval tendirà, doncs, a considerar l'infidel o el pagà com a una criatura inferior, mereixedora d'un tracte que bascularà fàcilment de la condescendència i el menyspreu a l'hostilitat militant, sobretot en determinades conjuntures històriques —Croades, Reconquesta—.

7. En el si mateix de la societat cristiana, i des de l'òptica dels historiadors, una òptica de classe i/o de casta òbviament, les classes populars, menestrals i pagesos, sense cultura escrita i superficialment cristianitzats, viuen una història individual i col·lectiva poc rellevant, indigna de ser narrada perquè no és exem-

plar: com deia el franciscà Francesc Eiximenis, els pagesos del XIV no sabien senyar-se i en llur gènere de vida eren comparables a les bèsties, és a dir, tenien una ànima i una raó primitives en les que no es realitzava de manera significativa l'esforç de recerca de la Veritat, una missió reservada als escollits². L'actitud de l'historiador envers les classes populars oscil·larà, doncs, entre el paternalisme, el menyspreu —«de vils gentes» diran les cròniques, amb un sentit evidentment pejoratiu— i l'oblit, en el supòsit que hi hagi gaire diferència entre aquestes actituds.

El desenvolupament de la historiografia medieval es féu en el marc d'aquestes coordenades generals, les quals al seu torn cristal·litzaren sota la influència de la pròpia tradició historiogràfica. Això no obstant, les peces de caire historiogràfic elaborades a l'Edat Mitjana no s'escoten en aquests paràmetres per quant els historiadors, a més de llur concepció antropològica-teològica d'arrel fonamentalment agustiniana que hem resumit primàriament, acusen la influència que l'evolució del món exerceix sobre llur pròpia concepció —a més de llur pròpia psicologia—, en una mena d'interacció dialèctica de la qual deriva, ensem, la unitat i la diversitat de la historiografia medieval.

Uns primers elements historiogràfics

La historiografia de la Catalunya comtal es pot dir que s'inicia la primera meitat del segle X en els cercles eclesiàstics més propers a l'estructura de poder. Una de les primeres peces historiogràfiques, la *Crònica dels reis francs* (939), així ho revela: fou escrita pel bisbe Gotmar de Girona, un home que estigué en bona relació amb la cort franca on viatjà almenys dues vegades³. La temàtica d'aquest cronicó —segons que sembla, un text molt sumari, que agafa des de Clodoveu fins a Lluís d'Ultramar, és a dir, del 481 al 939, amb alguna breu referència local— es pot dir que enllaça amb la situació de la vella Marca Hispànica, on la generació dels fills i nets de Guifré el Pelós iniciava la marxa cap a la independència una mica a les palpentes, sense trencar encara els lligams ideològics i jurídics amb la Gàl·lia carolíngia.

A partir de la segona meitat del segle X, arran de la gairebé consumada independència, l'activitat de caire més o menys historiogràfic sembla adquirir més entitat ensem que centra més l'atenció en els esdeveniments locals i inicia una tasca d'abrigament del nou nat poder polític comtal. La historiografia de finals del segle X i del segle XI va contribuir amb les seves armes —exaltació i/o mitificació del record històric de determinats personatges i esdeveniments— a la necessària legitimació ideològica de la potestat pública, exercida per llinatges comtals que encara no estaven del tot legitimats per la tradició de l'exercici del poder. De manera embrionària, aquesta labor va començar gairebé simultàniament a Cuixà, Roda-Alaó i Girona. L'*escriptorium* de Sant Miquel de Cuixà (Conflent) passa per ser el bressol de la historiografia catalana; cap el 965-985 possiblement hi foren redactats uns annals, continuats poc temps després del 985 a Ripoll —fins el 1191—, i coneguts amb el nom de *Cronicó Rivipul·lense I*, que conte-

² J. WEBSTER (ed.), *Francesc Eiximenis. La societat catalana del segle XIV*, Barcelona (Edicions 62), 1967, pp. 56-59.

³ F. FERNANDEZ y GONZALEZ, *Crónica de los reyes francos por Gotmaro II, obispo de Gerona*, «Boletín de la Real Academia de la Historia», I, 1877, pp. 454-470. També M. BARCELÓ, *Una nota entorn del «Llibre dels reis francs» regalat pel bisbe Gotmar de Girona, l'any 384-940 a al-Hakam de Còrdova*, «Annals de l'Institut d'Estudis Gironins», XXV-1, Girona, 1979-1980, pp. 127-136.

nen anotacions des de l'any 27 d. C. A Roda-Alaó sembla que es van elaborar textos historiogràfics sobre els comtes de Pallars-Ribagorça i els reis francs, que cap el 970 devien ser enviats a Nàjera on servirien de font d'informació per a la confecció de les *Genealogies de Roda*, obra redactada cap al 980-990 per iniciativa de la cort navarresa⁴.

Les realitzacions culturals a Girona, la segona meitat del segle X, degueren ser executades sota l'impuls i la forta personalitat del bisbe-comte Miró Bonfill, probable reorganitzador de la canònica gironina, fundador de monestirs i autor d'una colla de solemnes actes de consagració d'interès i intencionalitat en part historiogràfiques, Miró, efectivament, aprofita les cerimònies de consagració dels temples monacals de Cuixà (974), Serrateix (977), Ripoll (977) i Besalú (978), entre altres, per a redactar i segurament llegir públicament unes actes de consagració on aplega notícies històriques d'aquests cenobis que vincula estretament a la història de les famílies comtals catalanes, llurs fundadores i protectores⁵. Aquestes notícies, a vegades molt àmplies i detallades, són una contribució més al sosteniment ideològic de l'autoritat comtal —la mateixa autoritat que Miró representa—, presentada com a benefactora dels seus sotmesos, guardiana de l'ordenament legal vigent, respectuosa amb el dret de cadascú i defensora de la terra. Miró Bonfill no s'està fins i tot de glorificar la memòria del seu avi, el comte Guifré el Pelós, «non ignotae memoriae», que, a l'acta de consagració de Ripoll del 977, presenta com a «patrici estimat dels seus súbdits, baró poderós per raó de la seva noblesa, que florí de manera immarcessible per la vigoria de la seva virtut», artífex de l'expulsió dels «agarens» de les terres ripollenques, organitzador del repoblament i fundador i patrocinador del monestir. Al mateix document, i també en paraules del comte-bisbe, el seu pare, Miró el Jove, de Cerdanya-Besalú, i el seu oncle, Sunyer, de Barcelona, són «la venerable progènie» del Pelós que, «curulla d'aliments divinals, i sublimada en comicis imperials..., s'esmerça a augmentar i tutelar les possessions del cenobi», obra que després, els seus germans, el seu cosí Borrell de Barcelona i ell mateix, els quals signen el document en qualitat de «comtes per la gràcia de Déu», «s'apressaren a completar»⁶. De manera semblant, a l'acta de consagració de Cuixà, del 974, el comte Sunifred de Cerdanya, germà difunt de Miró, és qualificat per aquest de *princeps* i exaltat com a fundador del monestir⁷.

El mateix comte-bisbe, com a cronista coetani d'esdeveniments protagonitzats pel seu llinatge, ens explica les circumstàncies de la mort del seu germà Guifré de Besalú (957) a mans «de nefandissimis transgressoribus» dirigits per «quidam homo Adalbertus nomine cum aliquibus ex parentibus suis», els quals «in contrarietatem domni Vuifredi principis populique terrae huius scandala conturbationes que movere conati sunt, in tantum etiam ut praescriptum principem ex oppido suo eicientis, inimicisque sui illum contradentes, tamdiu inhumaniter illum persecuti sunt usquequo praenominatus transgressor gladii eum peremit». La crònica d'aquesta revolta, que Miró redacta fragmentàriament al llarg de diverses escriptures de donació, finalitza amb la intervenció del comte

⁴ M. COLL, *La historiografia de Catalunya en el període primitiu*. «Estudis Romànics», III, Barcelona, 1951-1952, pp. 139-197.

⁵ J.M. SALRACH, *Los condes y el condado de Besalú durante la época carolingia (siglos IX y X)*, Barcelona (Universidad), 1974, II, pp. 879-1111 (tesi doctoral dactilografada).

⁶ J.M. SALRACH, *Miró Bonfill i la solemnitat ripollesa del 977*, «Revista de Girona», 83, Girona, 1978, pp. 157-166.

⁷ P. DE MARCA, *Marca hispanica*, ap. CXIX.

Sunifred de Cerdanya que, «amb l'anuençia de la potestat divina, conquerí el castell de Besalú que els revoltats havien pres al príncep Guifré». Després, pacificada la terra besaluenca, «mentre Sunifred residia al castell de Besalú amb els seus vassalls consultà els jutges i doctors de la nostra llei —diu Miró— què li esqueia de fer amb els transgressors en casos tan nefands i ells, examinats els escrits dels venerables avantpassats, sentenciaren que totes les coses d'uns transgressors tan nefastos, al cap i a la fi havien d'entrar sota el domini del príncep Sunifred, de manera que... en tingui plena potestat»⁸. Fixem-nos que la intervenció del «príncep» Sunifred ha estat presentada com a providencial i el seu procedir com a escrupolosament respectuós amb les lleis i la tradició. Les notícies dels esdeveniments del 957 són prou extenses com per poder imaginar que els fets colpiren fortament l'ànim de Miró, però també per a imaginar en ell un cert gust per historiar-los inseparable de la necessitat de legitimar l'acció familiar i la possessió també familiar dels béns dels revoltats.

Al marge de la major o menor objectivitat de Miró, cosa d'altra banda impossible de verificar, s'ha de convenir que aquest fill petit del Casal de Cerdanya va saber fer bé les coses, perquè amb les armes de la cultura va contribuir a afermar l'autoritat comtal. No seria tampoc forçar gaire les coses dir que les seves notícies historiogràfiques porten cap a una «secularització» i «nacionalització» de la història en el sentit de passar —com fa a l'acta de Ripoll— del primer «alliberament» dels homes, quan «files no pas petites de gentils, suprimit l'error dels ídols, ajupiren el bescoll al suavíssim jou del Salvador», al segon «alliberament», ja específicament local, quan el comte Guifré, «expulsats els agarens que llavors hi eren establerts, poblant la terra deserta mitjançant aprisions segons és costum, construí el cenobi de Ripoll en honor de la beata verge Maria»⁹. Es podria afegir encara, seguint Zimmermann, que amb l'acta de Ripoll Miró va contribuir a l'elaboració de fórmules de cancelleria noves, activitat ben necessària en uns comtats que afermaven la seva independència¹⁰.

L'època dels crònicons

El segle X finí amb un fet sagnant que deixà nombrosos testimonis documentals i contribuí notablement a conformar la historiografia catalana en els seus orígens; ens referim al saqueig de Barcelona per Almansur, el juliol de 985. La destrucció de la ciutat comtal amb els incendis i robatoris dels quals van ser víctimes els seus habitants i els de la rodalia, juntament amb els pobles de la Marca del Penedès, ha estat considerada per la historiografia tradicional com a una prova terrible, que va obligar a la societat, i particularment els seus dirigents, a esborrar coses del passat i plantejar la vida col·lectiva sobre noves bases¹¹. El fet equivaldria a la presa de consciència d'un destí col·lectiu. Els preàmbuls d'alguns documents posteriors evoquen amb tant de realisme les circum-

⁸ J.M. SALRACH, *El comte Guifré de Besalú i la revolta de 957. Contribució a l'estudi de la noblesa catalana del segle X*, «Amics de Besalú. II. Assemblea d'Estudis del seu Comtat», Olot, 1973, pp. 3-36.

⁹ Vegis la traducció catalana de l'acta de consagració de Ripoll al treball citat a la nota 6.

¹⁰ M. ZIMMERMANN, *Protocoles et préambules dans les documents catalans du Xe au XIIe siècle. Évolution diplomatique et signification spirituelle*, «Melanges de la Casa de Velázquez», XI, Paris, 1975, pp. 59-60.

¹¹ M. COLL, *La historiografia*, pp. 145-146. R. D'ABADAL, *Els primers comtes catalans*, Barcelona (Vicens-Vives), 1961, pp. 328-333.

tàncies d'aquella tragèdia, que es transformen, de fet, en veritables assaigs historiogràfics¹². L'atac del gegant musulmà sobre un país petit que tot just començava a consolidar la seva independència devia ser viscut com un perill de mort pels homes de la frontera —l'any que va morir Barcelona diran alguns documents—, i com una amenaça pel conjunt d'habitants de la vella Marca Hispànica, la qual cosa inclinaria a estrènyer els vincles de solidaritat entre llinatges —agrupament de clans nobiliaris al voltant del Casal de Barcelona, defensor de la frontera— i assumir els riscos i avantatges de la independència, com un fet irreversible: Catalunya naixia entre un regne franc en descomposició, al nord, i un agressiu califat, al sud. Aquesta presa de consciència del perill, de la solitud política i de la necessitat d'autodefensa, que obligaria a modificar comportaments polítics, i aquests mateixos comportaments polítics que van seguir, van influir sobre els historiadors posteriors, que durant el segle XI es projectaren més sobre llur propi passat —«nacionalitzaren» la historiografia definitivament—, repensaren la història de les relacions amb la monarquia franca i prengueren els esdeveniments del 985 com a un punt de partença, una fita decisiva, per a una historiografia que s'emmarcava en un procés d'afirmació nacional. Aquesta actitud ideològica que anà prenent cos en els crònics dels segles XI i XII s'ha de matisar en el sentit que deu ser privativa dels cercles del poder —els comtes i els seus col·laboradors laics i eclesiàstics— i inseparable del canvi històric que va conèixer Catalunya la primera meitat del segle XI amb el creixement econòmic, l'obertura al món i la feudalització, i també inseparable de la primera expansió de la societat feudal catalana i d'una certa presa de consciència de la identitat col·lectiva, de la que hi han nombroses evidències el segle XII.

Els fets del 985 es tornen més importants quan sembla haver-hi hagut un gran divorci entre la realitat material dels fets i les actituds mentals amb què ha estat recordat i/o interpretat, la qual cosa porta la problemàtica al nivell de la psicologia col·lectiva, la memòria històrica i la ideologia política. Bonnassie ha relativitzat les conseqüències materials del saqueig en demostrar que, malgrat les desgràcies individuals i familiars, la vida reneix ràpidament a la ciutat, el comerç continua i l'or andalusí aflueix gairebé massivament a Catalunya¹³. Per Zimmermann la consciència dels coetanis hauria estat somoguda tant per les violències físiques viscudes com per les destruccions de documents i arxius que haurien distorsionat greument el tipus de vida i, més enllà de les formes, les bases legals d'una societat «maniaca», diu ell, del dret escrit¹⁴. Una part de la documentació de després del 985 es produeix precisament per a restaurar l'ordenament jurídic, i per tant no ha d'estranyar que evoqui una mica obsessivament i dramàticament la presa de la ciutat. Aquesta documentació nascuda per raons domèstiques, és a dir, per a refer les bases legals dels patrimonis familiars i institucionals, i conservada en bona part en els arxius eclesiàstics, deuria exercir per si mateixa una certa influència sobre els autors dels primers crònics catalans. Però el més important és veure que un fet local, d'abast material i administratiu difícil de calibrar, no solament hagi trascendit al nivell de la història, sinó que

¹² M. ZIMMERMANN, *La prise de Barcelona par Al-Mansûr et la naissance de l'historiographie catalane*, a *L'historiographie en Occident du Ve au XVe siècle*, «Actes du Congrès de la Société des historiens médiévistes de l'Enseignement Supérieur. Tours, 10-12 juin 1977», publicades a «Annales de Bretagne et des Pays de l'ouest», 87, 1980, p. 196.

¹³ P. BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du XIe à la fin du Xe siècle. Croissance et mutations d'une société*, Toulouse, 1975, I, pp. 340-342.

¹⁴ M. ZIMMERMANN, *La prise de Barcelona*, pp. 200-201.

hagi estat considerat per la historiografia posterior com a símbol d'una ruptura amb el passat.

Les tradicionalment considerades primeres obres de la historiografia catalana, és a dir els annals, anomenats a Catalunya crònicons, que comencen a aparèixer la segona meitat del segle XI, eren en els seus inicis molt poc «historiogràfiques», en el sentit modern d'aquest terme. Es tractava de llistes de reis francs que acompanyaven les col·leccions legislatives o documentals i que es conservaven als escriptoris amb el propòsit d'ajudar els escriptors a datar i llegir correctament els documents. Aquests elements d'un sistema de datació que va restar vigent fins el 1180 desbordaren, però, els seus límits pràctics per a incidir en la historiografia quan les genealogies reials es barrejaren amb notícies referents als comtats, intercalades per ordre cronològic: la selecció d'aquestes notícies, per molt capritxosa i anecdòtica que sigui, revela una mica una certa visió-interpretació del passat de Catalunya amb connotacions d'ordre polític. En aquest sentit, la historiografia dels crònicons devia començar al monestir de Ripoll, on prengué forma l'anomenat *Cronicó Rivipul-lense I*, potser a partir d'una relació analística procedent de Cuixà, dèiem abans¹⁵. Una primera redacció d'aquest cronicó sembla poc posterior al 985, potser de l'època de l'abat Oliba. El més significatiu d'aquesta peça historiogràfica és el hiatus i canvi de perspectiva que s'observa entorn el 985: fins a aquesta data la genealogia i obituari dels monarques carolingis ocupa la major part de la relació analística, per bé que durant el segle X aquests perden relleu en profit de les referències a comtes catalans, però a partir de l'any que «capta fuit Barchinona a sarracenis», tot es capgira; els reis francs gairebé desapareixen i el seu lloc és ocupat pels llinatges comtals que han pres a les seves mans el destí del país.

Amb aquest cronicó s'inicià una família de textos annalístics coneguda amb el nom de *Cronicons Rivipul-lenses*, a la que pertanyen el *Cronicó Rotense II*¹⁶, el *Cronicó Dertusense II*¹⁷, la *Crònica de Sant Víctor de Marsella*¹⁸ i el *Cronicó Rivipul-lense II*¹⁹, molts d'ells començats el segle XI però continuats a vegades fins al segle XIV. És particularment interessant el *Cronicó Rotense II* perquè sembla ser resultat del desenvolupament —la continuació i reelaboració— d'una versió primitiva del *Rivipul-lense I*, feta a Roda de Ribagorça a partir de finals del segle XI. A més de clares influències aragoneses, aquest cronicó presenta com el seu model una estructura en díptic centrat en l'any 985: a una primera part amb constants referències a la reialesa franca s'oposa una segona d'història exclusivament catalana, en el ben entès que es tracta de notícies dels comtes, en particular les seves victòries i fracassos en les lluites amb els sarraïns. L'altra família important de texts annalístics, els *Cronicons Barcinoneses*, és força posterior a l'inici dels *Rivipul-lenses*, car segurament es va originar a mitjan segle XII, en època de plena maduració de la historiografia, que tractarem més endavant.

¹⁵ El que sabem o podem deduir del contingut del *Cronicó Rivipul-lense I* procedeix en realitat d'una versió de finals del segle XII coneguda com a *Chronicon alterum rivipul-lense* o *Cronicó Rivipul-lense II*.

¹⁶ J. VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, Madrid, 1803-1852, XV, ap. doc. LX, pp. 332-335.

¹⁷ J. VILLANUEVA, *Viage literario*, V, ap. pp. 236-240.

¹⁸ J.H. ALBANES, *Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'Ecole française de Rome*, VI, 1886, pp. 62-72.

¹⁹ J. VILLANUEVA, *Viage literario*, V, ap. pp. 241-249.

La producció de caire historiogràfic a Ripoll durant l'onzena centúria no s'esgota amb la redacció primitiva del *Rivipul-lense I* i els inicis de la seva abundosa «posteritat». El propi abat-bisbe Oliba sembla ser l'autor d'alguns treballs d'interès historiogràfic, en part concebuts amb la intencionalitat d'historiar, en el sentit de servir memòria de personatges desapareguts i esdeveniments coetanis. Ens referim a l'elogi de Ripoll, breu resum de la història del cenobi i de la successió dels seus darrers abats, compost en hexàmetres llatins; a la lloança d'alguns membres de la família comtal pertanyents quasi tots a la branca de Cerdanya, redactada en dístics; a l'*Encíclica* mortuòria del comte Bernat Tallaferro de Besalú (m. 1020), i a l'*Acta* de la quarta dedicació de l'església de Ripoll (1032) on Oliba refà la història de la seva família i del monestir seguint les petjades del seu oncle Miró Bonfill: fundació, construccions, patrimoni, preceptes dels reis francs, privilegis papals, etc. A l'*Encíclica* esmentada Oliba presenta el germà difunt com a «príncep i pare de la pàtria», ornat amb les «virtuts» del que per ell i els homes del seu estament devia ser l'ideal del bon governant: «virtuts» religioses (ver catòlic, piatós i amant dels monjos als quals venerava com a pares, respectava com a senyors i dirigia com a fills), morals (bondados, pare dels pobres), físiques (bell de cos, ben plantat, eloqüent) i, naturalment, políticomilitars (potent, de bon consell, suprem en fortalesa, vencedor dels enemics, dur en les armes, terrible pels dolents, suau amb els bons, ferm en la justícia)²⁰.

Del mateix nucli historiogràfic i poètic ripollenc van sortir el segle XI les encíclicues i poemes mortuoris dedicats a l'abat Seniofred (1008), el comte Ramon Borrell (1017), el bisbe Oliba (1046) i el comte Guifré de Cerdanya (1050)²¹. La importància de Ripoll en els orígens de la historiografia catalana s'explica per la vinculació directa del monestir a la «història» —amb el que aleshores s'entenia per història—, és a dir, amb els llinatges comtals i els bisbes i abats considerats com els protagonistes dels grans esdeveniments, els únics dignes de recordança. Això no obstant, l'afecció a la literatura històrica podia procedir també de la lectura: a la biblioteca de Ripoll els monjos s'hi podien preparar llegint les *Gestes* de Juli César, la *Història eclesiàstica* d'Eusebi, la *Tripartita* de Cassiodor, les *Guerres de Judea* de Flavi Josep i la *Història dels francs* d'Aimon de Fleury, sense comptar molts textos hagiogràfics²².

Comparats amb Ripoll, els altres centres de cultura escrita de Catalunya el segle XI van fer un paper més aviat discret des del punt de vista de la producció historiogràfica, i en tot cas van produir una literatura històrica més d'interès estrictament eclesiàstic. El primer d'aquests centres degué ser l'escriptori de Cuxà on el monjo Garsies, llunyà deixeble del comte-bisbe Miró Bonfill des del punt de vista estilístic, cap al 1040-1046 va redactar una breu història del cenobi²³, i

²⁰ R. D'ABADAL, *L'abat Oliba, bisbe de Vic, i la seva època*, Barcelona (Aedos) 1948, pp. 78-82. Vegis també A. ALBAREDA, *L'abat Oliba, fundador de Montserrat*, Monestir de Montserrat, 1931, pp. 232-252, LL. NICOLAU D'OLWER, *L'escola poètica de Ripoll en els segles X-XIII*, «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans», VI, Barcelona, 1915-1920, pp. 3-84, i el suggestiu treball de F. RICO, *Signos e indicis en la portada de Ripoll*, Barcelona (Fundación Juan March), 1976 (llegeixis l'apartat Abat Oliba, poemes entorn de Ripoll; traducció de Jaume Medina). L'encíclica mortuòria de Bernat Tallaferro ha estat publicada a la *Marca hispanica*, ap. 187.

²¹ Vegis el treball de Ll. Nicolau d'Olwer citat en la nota anterior.

²² R. BEER, *Los manuscritos del monestir de Santa Maria de Ripoll*, trad. de P. Barnils, extret del «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras», V, Barcelona, 1910, i R. D'ABADAL, *L'abat Oliba*, pp. 76-77.

²³ A. M. MUNDO, *Recherches sur le traité du moine Garsias a l'abbé-évêque Oliba sur Cuxà*, «Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxà», Avril 1970, pp. 63-64.

on un o uns autors anònims, cap a finals de segle, van escriure la vida de Pere Ursèol. L'hagiografia també va ser un gènere cultivat a Urgell on els segles XI i XII foren redactades les vides de sant Ermengol (vers el 1040) i de sant Ot (vers el 1133), a més d'altres peces menors o fragmentàries²⁴.

Historiografia i feudalització

Després de la constitució i independència dels comtats, en el marc d'una societat que lluitava per la supervivència i que hom ha anomenat prefeudal, succeeix una època de creixement, transformació i subversió de l'ordenament que ha estat qualificada d'època de la revolució feudal. La investigació històrica ens revela que els principals protagonistes d'aquesta història foren els pagesos, productors de riquesa, i els nobles cobejosos, que van crear un sistema d'institucions —les feudo-vassalàtiques— i d'imposicions —les del règim senyorial— per a confiscar-ne l'excedent. Sabem, de passada, que aquesta forma de violència social no es va imposar definitivament com a un tipus/forma de vida fins després que els senyors dels castells van haver romput els esquemes jurídics, polítics i morals de l'ordre antic i es van haver enfrontat amb els seus guardians: els llinatges comtals, l'Església i l'administració de justícia. El final de la història de la revolució feudal —no pas de les violències dels feudals— ha estat explicada en el sentit d'un compromís de classe entre els comtes i els seus col·laboradors, d'una banda, i els nobles rebels, de l'altra. Sobre aquest compromís, que implicava un «retorn» de l'autoritat comtal, acabà de cristal·litzar el règim senyorial-feudal, i s'establiren les bases de la monarquia feudal.

Des del moment en què la producció de caire historiogràfic d'aquella època va estar segons sembla en mans dels clergues, és interessant de veure amb quina actitud o actituds l'Església va afrontar els esdeveniments per després considerar si l'acció es troba reflectida en l'ordre de les idees expresades a la literatura històrica. És prou conegut, d'ençà dels estudis d'Abadal, i més modernament de Bonnassie i Kennelly, que el procés de feudalització, amb el clímax àlgid de violències, va topar amb la resistència d'un sector del clergat encapçalat pels bisbes Oliba de Vic i Pere de Girona, que, amb el moviment de la treva de Déu i la difusió del dret d'asil de les sagreses, van intentar defensar els béns i homes de l'església i oferir protecció a la feligresia²⁵. És com si els eclesiàstics haguessin volgut crear uns espais físics i temporals de pau i llibertat en els que els homes poguessin viure al marge de les misèries i corrupcions del «segle». Aquesta forma de salvar allò salvable podria reflectir-se en la historiografia eclesiàstica del segle XI i XII on gairebé no figura mai la noblesa com a grup social ni els nobles com a individus protagonistes dels esdeveniments. Recordem breument la literatura històrica del segle XI mateix —els crònicons, les encícliques mortuòries, els poemes laudatoris, l'hagiografia, les notícies d'història dels monestirs— per considerar que, des del punt de vista del clergue-historiador, els feudals i les seves dissidències devien ser fets conjunturals i intrascendents que no alteraven o no podien alterar substancialment una trajectòria històrica mil·lenària i transcendent de la qual els únics subjectes terrenals dignes de menció eren encara els comtes i els jerarques de l'Eglésia. Era un girar-se d'esquena a la realitat?

²⁴ Vegis el treball de M. Coll citat en la nota 4, al que cal afegir l'estudi de F. VALLS TABERNER, *Els inicis de la historiografia catalana*, «Obras selectas», IV, Barcelona, 1955, pp. 1-13.

²⁵ R. D'ABADAL, *L'abat Oliba*, pp. 227-242, P. BONNASSIE, *La Catalogne*, II, pp. 652-661, i K. KENNELLY, *Sobre la Paz de Dios y la sagrera en el condado de Barcelona. (1030-1130)*, «Anuario de Estudios Medievales», V, Barcelona, 1969, pp. 107-136.

En el segle XI, la historiografia catalana i medieval pràcticament naixia com a tal. No hi havia, doncs, una tradició historiogràfica sòlida, i els pocs elements propis que existien havien nascut a l'escalf d'un maridatge ja secular entre l'Església i el poder polític que era en si mateix la causa i el subjecte de la producció historiogràfica —encícliques, poemes laudatoris, cròniques—. Fora d'aquesta, diguem-ne, minitradició autòctona, les obres d'història del món clàssic i de l'Imperi cristià, que els monjos podien llegir a les biblioteques de llurs monestirs, tampoc no proporcionaven gaires elements per a una història que pretengués —és un suposar— reflectir els canvis socials que s'operaven amb l'entrada del món medieval. D'altra banda, ahir com avui l'historiador necessita una certa perspectiva per a historiar, ni que sigui un historiador tan poc historiador com el monjo-escriptor que fa llistes de reis i d'esdeveniments com a sistema de còmput del temps o el monjo-poeta que conta el record d'un comte o abat recentment desaparegut; en aquest cas l'elogi del jerarca concret es fa amb una doble perspectiva temporal: la memòria de l'individu i la confiança que proporciona el fet de referir-se a una institució avalada per una llarga tradició. Tot això i moltes més coses fallen en considerar el noble com a subjecte històric en el segle XI.

Coetàniament, eclesiàstics d'Europa occidental com Adalbert de Laó expressaven, és cert, llur visió tripartita de la societat —els que resaven, els que lluitaven i els que treballaven—, reservant en la teoria de l'estratificació social un lloc privilegiat als nobles²⁶. Això no ens sembla, però, contradictori amb les nostres idees sobre les causes de l'absència dels nobles en la narració històrica a Catalunya fins gairebé el segle XIII. D'una banda, Adalbert expressa segurament la visió personal de la realitat d'una societat feudalitzada molt abans de la catalana, i, de l'altra, si a continuació llegim en la lletra menuda del seu text, ens adonem que per ell la primàcia social la té el clergat i després, entre els laics, els que ocupen el primer rengle a les files de la noblesa, és a dir, els monarques. El gruix de la noblesa tindrà el paper de mastí del ramat: protegir i defensar, no cometre crims i acceptar la justícia del rei. Caldrà esperar més d'un segle per tal que la noblesa entri com a protagonista en el repertori de papers fet pels historiadors en llurs obres, però fins i tot aleshores, en la plenitud de la historiografia medieval, la visió del món dels cronistes no resultarà massa allunyada de l'expressada més amunt: els nobles seran actors de segona categoria.

De moment podem imaginar que l'Església més aviat tem els seus parents de la noblesa. El noble s'afirma com a un professional de la guerra que, ultra donar culte a la violència, és ambicions fora mesura i resulta difícil de controlar. Prou que ho sabien els bisbes i abats que patiren en llurs patrimonis i vides i en la persona dels seus homes les falconades dels castellans insatsfets amb les riqueses i poder propis. Davant d'aquesta situació l'Església va reaccionar amb l'arma espiritual de l'excomunió i la cultural d'ignorar el noble rebel i sostenir el poder comtal en la producció literària. Però això queda clar que no era un comportament purament estratègic o tàctic sinó que s'inscrivía en una visió del món que passava pel respecte a la tradició i el tractament jeràrquic dels grups socials. D'aquí ve que a partir de la segona meitat del segle XI, quan la noblesa acceptarà una certa domesticació —mai total—, l'actitud dels historiadors eclesiàstics no variarà substancialment; l'accés de la noblesa a la història vindrà per altres camins.

²⁶ J. LE GOFF, «Note sur la société tripartite» a *L'Europe du IXe au XIe siècle*, Acadèmia Polaca de Ciències, 1968; citat per R. HILTON, *Siervos liberados. Los movimientos campesinos medievales y el levantamiento inglés de 1381*, Madrid (Siglo XXI), 1978, pp. 66-67.

El que diem també es pot argumentar des d'altres perspectives. En front dels llinatges comtals, amb història coneguda i reconeguda, que en la consciència dels intel·lectuals de l'època remuntaven llurs serveis al país en l'espai de cinc o sis generacions les quals s'havien mostrat respectuoses amb la legalitat -legitimisme carolingi- i generoses amb l'Església, els llinatges de la noblesa no tenien gaires títols per exhibir: la seva memòria genealògica era curta; s'havien format a redós dels districtes castelliers com a agents delegats de l'autoritat comtal, la mateixa autoritat que irrespectuosament van desafiar; llurs donacions a l'Església no podien comparar-se, ni de bon tros, amb les dels comtes. En resum, al nivell dels textos d'època, de caire més o menys historiogràfic i de procedència eclesiàstica, les violències dels feudals revoltats i la transitòria incapacitat de l'autoritat comtal no es registren; era una història poc gloriosa i edificant. La ruptura històrica causada per la feudalització tampoc no sembla reflectir-se de manera immediata; va caldre un segle de maduració i un món cultural més vast -cultura eclesiàstica, cultura popular- perquè la mutació de les estructures finís en una mena de «revolució cultural» en el marc de la qual anirien sorgint un conjunt d'elements historiogràfics nous, d'acord amb la mentalitat cavalleresca, que, recollint elements de la tradició eclesiàstica erudita, servirien de base per a la producció ulterior de les Quatre Grans Cròniques, unes peces ja molt més representatives de la mentalitat i la ideologia del bloc de poder feudal globalment considerat.

LA MADURACIÓ DE LA HISTORIOGRAFIA MEDIEVAL

Historiografia erudita eclesiàstica

En el segle XII el panorama historiogràfic canvià notablement. L'escriptori de Ripoll assolí aleshores la plenitud ensems que la seva producció de caràcter historiogràfic guanyà interès perquè es féu més rica de contingut, més ambiciosa. Un seguit de fets incideixen sens dubte en la maduració de la historiografia: la consolidació del feudalisme, la cristallització de l'Estat feudal català, la pròpia història ja important de Ripoll com a centre de cultura i panteó comtal i la consciència d'assistir a esdeveniments decisius com ara els esdeveniments vinculats a la primera expansió de la societat feudal catalana: la dominació del Casal de Barcelona sobre terres occitanes, l'expedició de saqueig de les Balears, la unió dinàstica amb Aragó i la conquesta de la Catalunya Nova. Els eclesiàstics, autors de la historiografia erudita d'aquests segles, seguiran aferrats a la idea providencialista de la història que reeixiran a imposar en la mentalitat dels grups de la classe dominant i per consegüent a la historiografia profana que no trigarà a aparèixer. Pels eclesiàstics, però, els elements executors de la història inspirada per Deu seguiran essent ells mateixos i les famílies comtals, i això malgrat que en el segle XII, ja resultés ben evident que la direcció i execució de les gestes militars de l'expansió no era un patrimoni exclusiu dels comtes: al seu voltant gravitaven llinatges com els Montcada, Cervera, Cabrera, Rocabertí, Cardona i Castelltó que també tenien una participació destacada en la història dels esdeveniments. La raó d'aquesta aparent contradicció, indicàvem abans, rau en la pròpia mentalitat feudal que ja sembla aleshores ben perfilada: el monarca és el senyor eminent o superior al qual els seus vassalls directes, els grans barons, deuen obediència, fidelitat i serveis. En el repartiment de papers que els poderosos s'han donat, el senyor és, doncs, protagonista i el vassall actor secundari, però els eclesiàstics que teoritzen i escriuen es reserven per a si mateixos un paper no menys important, el d'aconsejar i guiar espiritualment els dirigents, dels quals en certa

manera són la consciència i nexa d'unió amb Déu. Si els reis i comtes governen en la vida política i material de la societat com a principals protagonistes d'una història secular, l'Església governa en la vida espiritual i moral amb l'objectiu de portar els homes cap a una història d'eternitat. Aquest govern de les consciències, l'Església el realitza de moltes maneres, per exemple, directament en el contacte periòdic del clergat parroquial amb els seus feligresos, però també, indirectament, emprant el braç secular, és a dir, el monarca, com a model i mitjancer. Des d'aquesta perspectiva el bon rei és aquell que encarna millor els ideals del monarca cristià, s'envolta de consellers eclesiàstics i, com deia l'abat Oliba, és amant dels clergues als quals venera com a pares, respecta com a senyors i dirigeix com a fills²⁷. Res d'estrany, doncs, que la temàtica de caire historiogràfic hagi girat fins al segle XII, i encara aleshores, gairebé exclusivament al voltant de la vida dels prínceps de l'Església –hagiografia–, dels monarques més notables –encíclics mortuòries, poemes laudatoris, crònics– i dels monestirs –actes de consagració, tractats– aixecats per uns i altres com a símbol vivent de la història harmònica que els clergues-historiadors presenten. Per contra, entre els nobles mastins del ramat els defectes sovint tenen més força que les virtuts, i entre aquells la cobdícia de les riqueses de tothom, àdhuc de la monarquia i de l'Església, ocupa un lloc de privilegi. Els eclesiàstics, que temen les passions dels nobles i que creuen que la seva missió és refrenar i ordenar –cristianitzar– el comportament violent d'aquests, no els fan lloc en la història erudita que escriuen, la qual cosa no correspon, evidentment, a la importància que l'estament militar tenia en la direcció d'aquella societat feudal en expansió²⁸.

La plenitud de la producció historiogràfica de l'Església el segle XII està representada a Ripoll per la *Brevis historia monasterii Rivipullensis*²⁹, crònica anònima de la història del cenobi des de la seva fundació per Guifré el Pelós fins el 1147, any de la redacció del text, i, sobretot, per la redacció primitiva de les *Gesta Comitum Barcinonensium*, obra començada a finals del govern de Ramon Berenguer IV, i que passa per ser la primera història oficial de Catalunya³⁰. El nucli inicial de les *Gesta* (cap. I-VIII) està estretament vinculat a l'època de la seva redacció, és a dir, entre la mort de Ramon Berenguer IV (1162), o poc abans, i la d'Ermengol VII d'Urgell (1184), quan el comte de Barcelona, dirigent d'una societat feudal en expansió, lluitava al nord amb llinatges ultrapirinencs pel domini d'Occitània, arrebassava als musulmans del sud viles i ciutats de la Catalunya Nova i d'Aragó i governava a l'oest, a Aragó, *tamquam regi*, arran d'un afortunat matrimoni. Més que una veritable història, aquest nucli inicial de les *Gesta* constitueix una genealogia dels llinatges comtals i dels seus titulars, a semblança de les velles genealogies carolíngies en les que l'autor potser es va inspirar. La forma és important, per què, un cop desapareguts els carolíngis de la història, el cronista els fa desaparèixer també de la seva crònica, comença la història catalana amb Guifré el Pelós i mostra una gran preocupació –no exempta d'errors– per marcar l'ascendència i descendència dels comtes; la genealogia

²⁷ Ens referim a l'encíclica citada en la nota 20.

²⁸ La importància de la noblesa en el segle XII queda ben reflectida en el treball de J. SHIDLER, *A Medieval Catalana Noble Family. The Montcadas (1000-1230)*, Berkeley (University of California Press), 1983.

²⁹ P. DE MARCA, *Marca hispanica*, ap. CCCCIV.

³⁰ L. BARRUE DÍHIGO i J. MASSÓ TORRENTS (ed.), *Gesta Comitum Barcinonensium*, Barcelona (Institut d'Estudis Catalans), 1925.

pesa més que la història, i aquesta forma de fer segurament s'explica pel pes de la tradició —influència de les genealogies carolíngies—, pel desig de donar als comtes catalans un tractament de sobirania semblant al que la tradició historiogràfica local havia donat als carolíngins i, sobretot, pel propòsit legitimista de deixar ben establerta —amb un cert caire oficialista— la memòria genealògica de la dinastia catalana. A les *Gesta*, la relació de comtes agrupats per les diferents branques en què es va dividir el Casal de Barcelona té poc interès per a nosaltres, però del conjunt d'aquesta relació genealògica destaquen tres elements diferencials carregats de significació; ens referim a la llegenda de Guifré el Pelós, que serveix de pròleg a l'obra, a la interrupció de la forma habitual de narrar seguida per l'autor per a esmentar i remarcar la presa de Barcelona el 985, i a l'àmplia referència feta a les proeses militars de Ramon Berenguer IV en contrast evident amb el laconisme i sequedat amb què han estat tractats els comtes i els esdeveniments anteriors. Aquesta forma de procedir es podria explicar argumentant que el cronista, impressionat pels esdeveniments coetanis que li va tocar viure, va projectar la visió del present —l'ampliació de l'espai de sobirania del Casal de Barcelona, l'afermament de l'autoritat comtal, les victòries militars de Ramon Berenguer IV— sobre el record transformat dels fracassos del passat —la solitud política, feblesa militar i derrota del 985— i que, anant més enrrera, va retrotreure la visió-interpretació d'aquests dos temps històrics, a l'època dels orígens de la dinastia. Per això va donar naixement o va incorporar la llegenda de Guifré el Pelós, adaptant-la al seu propòsit de subratllar el final feliç d'una història que havia començat amb bons auguris però que s'havia descabdellat amb dificultats la gravetat de les quals era útil d'accentuar per tal de remarcar més encara el valor del resultat darrer. Com qualsevol historiador, el cronista de les *Gesta* pensava el passat des del present, però el passat que reconstruïa o construïa influïa també en la seva visió del present en una mena d'interrelació dialèctica de la qual deriva la memòria històrica com a tal, i és útil de subratllar-ho aquí perquè l'anònim autor, un monjo, ben segur, elaborava d'aquesta manera la primera crònica nacional catalana i amb ella suggeria als comtes i a la noblesa laica la manera de veure llur pròpia història.

El propòsit que guiava l'autor de la *Gesta* era el de legitimar la història, el present i les aspiracions de la dinastia catalana des d'una posició de sobirania; aquest sembla ser el fil conductor que porta de la llegenda de Guifré a la història de Ramon Berenguer IV, i que dona al conjunt unitat i caràcter d'història oficial. Vegem-ne alguns elements i les seves connotacions: la llegenda té un caire antifrancès —el pare de Guifré mor a mans de nobles francs traïdors i Guifré mata el franc traïdor— que lliga amb les inquietuds polítiques del segle XII, quan el Casal de Barcelona lluitava contra llinatges ultrapirinencs pel domini d'Occitània, i veia amb temor la progressiva penetració de la influència reial francesa al sud del Loira. El primer comte de la dinastia nacional és presentat com a alliberador de la seva terra recentment invadida pels musulmans, la qual cosa serveix per a legitimar la sobirania, ben merescuda, de Guifré i establir un paral·lisme entre la seva gesta i la de Ramon Berenguer IV: la dinastia s'aferma en la lluita contra l'Islam i la lluita es justifica perquè els musulmans són recordats com a invasors —en temps de Guifré— o com a atacants —en temps de Borrell—. En premi als apreciables serveis de Guifré a la causa de la monarquia carolíngia, el rei franc, presentat com a bondados, comprensiu i generós, li va donar en propietat el govern dels comtats; invenció útil que serveix per a dissipar qualsevol dubte sobre la legitimitat de la dinastia catalana, especialment en aquells moments en què l'aparició dels Capets per les terres meridionals del vell reialme devia ser sentida com una amenaça per a la sobirania del Casal de Barcelona.

Per últim, la complicada aventura amorosa de Guifré, que va acabar amb el seu matrimoni amb la filla del comte de Flandes, néta d'un sobirà caroligi, serveix per vincular la memòria del tronc del llinatge comtal amb la nissaga de l'heroi de la independència flamenca, el comte Balduí Bras de Ferro, i demostrar que en la sang del Casal de Barcelona hi havia d'importants i selectives de sang reial i fins imperial, descobriment especialment important aquells anys en què un comte barceloní va casar-se amb l'hereva d'un reialme i va governar a Aragó com si fos el rei. En resum, aquesta història evidentment legendària, atribuïda en el segle XII al fundador del Casal de Barcelona, era útil com a element ideològic que validava i per tant justificava les realitzacions, pretensions i títols de Ramon Berenguer IV i del seu fill Alfons el Cast sobre les terres situades al nord, al sud i a l'oest dels seus dominis ancestrals³¹.

Fora de Ripoll, a Barcelona o més probablement al monestir de Sant Cugat, va començar entre el 1149 i el 1153, sota l'estímul dels èxits militars i polítics de Ramon Berenguer IV, la redacció d'una família de texts annalístics anomenada *Cronicons Barcinonenses*. Alguns d'aquests com el *Cronicó de Skokloster*³², el *Cronicó de Sant Cugat*³³ i el *Cronicó Barcinonense II*³⁴ enllacen amb la tradició de les cronologies dels reis francs com a elements auxiliars de datació, perquè contenen amb més o menys extensió aquestes llistes genealògiques, juntament amb elements d'història catalana. Al *Cronicó de Skokloster* i al *Barcinonense II* hi figura en lloc preliminar una referència a la conquesta de Barcelona per obra de Lluís el Piadós l'any 801 «Aera DCCCXXXVIII regnante Domno Karulo Imperatore, anno ordinationis suae in regno XXXIII introivit Rex Ludovicus filius eius in Barchinonam, expulso inde omni populo sarracenorum»³⁵, referència que serveix per a introduir el govern dels monarques carolingis a Catalunya i la imposició del nou sistema de datació. No obstant això les cronologies dels diferents regnats presenten algunes vacil·lacions, i entre crònics hi ha algunes divergències la qual cosa és una prova a favor de què el món dels francs i el sistema de datació que en derivava en ple segle XII eren una realitat il·lunyana i estranya³⁶. En paral·lel amb la notícia annalística del 801, la seqüència dels reis francs interromp la seva successió regular per a registrar el 985 un altre esdeveniment annalístic de caire local, ens referim a la presa de Barcelona per al-Mansur «Leotarius, filius eius XXXIII. Anno autem XXXI regni eius capta est et destructa a Sarracenis Barchinona, in era MXXXIII, II nonas iulii, feria II, luna XIII»³⁷, anotació que serveix d'epíleg a l'etapa de la història carolíngia i de

³¹ Nombrosos historiadors han investigat sobre la intencionalitat i les possibles interpretacions i valoracions de diferents passatges de les *Gesta*. Als treballs de M. Coll i M. Zimmermann, ja citats, cal afegir l'article de P. PONSICH, *La rôle de Saint-Michel de Cuxa dans la formation de l'historiographie catalane et l'historicité de la légende de Wifred le Velu*, «Études Roussillonaises», IV, 2, Perpinyà, 1954-1955, pp. 156-159 i el treball de TH. N. BISSON, *L'essor de la Catalogne: identité, pouvoir et idéologie dans une société du XIIe siècle*, «Annales, E.S.C.», Mai-Juin, 1984, pp. 454-479.

³² M. COLL, *El cronicó de Skokloster*, «Miscel·lània històrica catalana. Homenatge al P. Jaume Finestres», Abadía de Poblet, 1970, pp. 137-146.

³³ M. COLL, *El cronicó de Sant Cugat*, «Analecta Montserratensia. IX, Miscel·lània Anselm Albareda», I, 1962, pp. 245-259.

³⁴ E. FLÓREZ, *España Sagrada. Theatro geográfico-histórico de la Iglesia de España*, Madrid, 1746, XXVIII, pp. 328-334.

³⁵ La cita procedeix del *Cronicó Barcinonense II*, que també ha estat publicat per P. DE MARCA, *Marca hispanica*, col. 754-758.

³⁶ M. ZIMMERMANN, *La prise de Barcelone*, p. 203.

³⁷ M. COLL, *El cronicó de Sant Cugat*, p. 258.

pròleg a la pròpiament catalana, en el sentit que si bé en els crònicons, després d'aquesta data, segueix havent-hi referències genealògiques als reis francs, les anotacions corresponents a governants i esdeveniments d'història local esdevenen cada cop més nombroses i predominants. La nota annalística del 985, i l'obsessió per datar minuciosament i escrupulosament el fet –tres sistemes de datació en el *Cronicó de Sant Cugat*, com ha posat de relleu Zimmermann³⁸–, i la relació d'intencions que es pot observar en el context de notícies precedents i subsegüents a la nota en qüestió, indiquen que l'esment del saqueig de Barcelona no era una simple exigència domèstica de còmput, sinó la traducció al nivell de la literatura annalística de la necessitat de ressaltar un esdeveniment important en si mateix, ensems que pel fet de ser considerat com el símbol de l'inici d'una etapa jutjada d'essencial en la història del país.

Resulta més significatiu encara el fet que en la família dels *Barcinonenses* hi hagi alguns crònicons que deixin de banda tota referència als carlongis i comencin la història amb el saqueig de Barcelona: el *Cronicó dels Usatges*, el *Cronicó Barcinonense I*³⁹ i el *Cronicó de Sant Feliu de Guixols*. El *Cronicó Barcinonense I* conté notícies annalístiques que van del 985 al 1311. La referència al saqueig de Barcelona en posició inicial, seguida gairebé de manera immediata per la menció d'un conjunt de viles i ciutats arrabassades temporalment o definitivament als musulmans pels sobirans catalonoaragonesos –Montsó, Mallorca, Saragossa, Siurana, Almeria, Tortosa, Lleida, Fraga–, indica prou clarament que el 985 equival al record del darrer desastre patit pels catalans en mans musulmanes i, per tant, l'inici d'una etapa d'expansió i triomf. El fet de no haver-hi notícies anteriors al 985 en la versió actual del cronicó fa pensar en l'amputació d'una part primitiva –la corresponent a la cronologia dels carolingis–, sacrificada per a donar al cronicó una dimensió estrictament catalana. La presumpció sembla corroborar-se si comparem el *Barcinonense I* amb el II, segurament anterior i amb el qual manté analogies i diferències: el II reuneix pràcticament les mateixes notícies annalístiques que el I, però amb total desordre cronològic, i seguides d'una genealogia franca, que comença amb la presa de Barcelona en temps de Carlemany i arriba fins al concili de Tarragona de 1180, a finals del regnat de Lluís VII. Per contra, el *Barcinonense I* presenta un treball d'ordenament cronològic i d'eliminació dels elements considerats externs a la història catalana. Seguint Zimmermann, diríem que la reconstrucció de la història catalana feta per la família annalística dels *Barcinonenses*, per referència a la sèrie dels *Rivipulenses* començada un segle abans, tradueix una modificació de la perspectiva consistent en reduir el camp cronològic, «nacionalitzar» encara més la història i proposar una visió més «secularitzada» del passat. Aquesta modificació de la perspectiva històrica, que entronca amb els propòsits de l'autor de les *Gesta*, en part coetani d'alguns dels autors dels *Barcinonenses*, s'explicaria perquè els primers crònicons de la sèrie s'haurien elaborat sobre el model dels *Rivipulenses*, però amb l'influx de les gestes de Ramon Berenguer IV i la proximitat de la cort. «D'aquí vindria la idea de col·locar la catàstrofe del 985 en contrast amb els triomfs del segle XII i de donar a la història catalana una presentació en díptic»⁴⁰.

³⁸ M. ZIMMERMANN, *La prise de Barcelone*, p. 205.

³⁹ E. FLÓREZ, *España sagrada*, XXVIII, pp. 323-328.

⁴⁰ M. ZIMMERMANN, *La prise de Barcelone*, p. 213.

Entorn dels orígens de la historiografia profana

Assenyalada la importància de la historiografia d'elaboració eclesiàstica del segle XII, és important de remarcar, de cara a la creació d'una historiografia més pròpia del món feudal, l'aparició a la mateixa època d'una literatura de contingut més o menys historiogràfic i de caràcter profà, diferenciada de l'anterior per l'autor, la llengua, el públic destinatari i la temàtica. Ens referim a una part minsa de la lírica trobadoresca i, sobretot, a les cançons de gesta, components essencials d'una profunda mutació cultural i mental que va seguir a la feudalització⁴¹. El canvi és tant important —«secularització» més radical dels temes, ruptura del monopoli cultural de l'Església, emergència de temes estranys a la tradició cristiana i fins i tot obertament contraris, contactes entre formes culturals de l'èlite feudal i la cultural popular— que hom pot parlar de «revolució cultural», fenomen interrelacionat amb el renaixement de la vida urbana, que va obligar a l'Església a emprendre una tasca de conquesta i cristianització de les noves formes de vida i de cultura. El resultat de la reacció eclesiàstica, el segle XIII, seria la presència en el medi urbà de les ordres mendicants i de les universitats controlades pel clergat i, en la literatura en llengües nacionals en general, una certa simbiosi entre elements profans i elements cristians —sovint un recobriment cristià d'elements profans— perfectament visible en la historiografia de la plenitud medieval.

Al marge de la qüestió tant interessant de l'amor cortès com a forma d'amor característic de les corts feudals, que els trobadors expressaven amb els conceptes i ritus propis de les relacions feudo-vassallàtiques, hi ha a les corts feudals catalano-occitanes del segle XII un gènere poètic provençal anomenat *plany* que presenta un tímid punt de contacte amb la historiografia: poetes professionals o nobles afeccionats composaven poemes en llengua provençal dedicats a lloar les virtuts i plànyer el traspàs de senyors feudals amics i protectors. El *plany*, que, des del punt de vista de la intencionalitat, ens recorda els poemes laudatoris redactats *in memoriam* a Ripoll el segle XI, transmès al públic cortesà pel joglar encarregat de cantar la poesia acompanyat d'un instrument musical, tenia per finalitat perpetuar entre els membres de l'estament militar el record d'un dels seus al qual el poeta presentava ornat amb totes les qualitats característiques de l'ideal cavalleresc: noblesa de sang, gallardia, generositat, lleialtat, elegància i cortesia. Normalment el *plany* tenia un to líric i es mantenia en un recordeu d'exaltació de virtuts relativament abstractes, de manera que el record de la personalitat del desaparegut resta enaltit però alhora una mica desdibuixat, la qual cosa allunya el *plany* de la historiografia⁴². Al món poètic provençal correspon també el sirventès, gènere amb el que Guillem de Berguedà va escriure cèlebres poesies denigratòries i ofensives que ultrapassen els límits de la història de la literatura per incidir plenament en el món de les complexes relacions a l'interior del bloc feudal —rivalitats, lluites d'influència, passions desfermades, cobejances, ambicions de poder—, amb tot l'acompanyament de violències que posen un contrapunt al superficial refinament dels costums cortesans⁴³. El sirventès, aparentment més proper a la historiografia que el *plany*, perquè baixa a detalls concrets

⁴¹ M. DE RIQUER, *Història de la literatura catalana*, I, Barcelona (Ariel), 1984, pp. 21-66 i 373-393.

⁴² Sobre el *plany*, vegis M. DE RIQUER, *Los trovadores. Historia literaria y textos*, Barcelona (Ariel), 1975, I, pp. 60-61. Llegeixis també el «Consiros cant e planc e plor» escrit per Guillem de Bergadà a la mort del seu enemic Ponç de Mataplana, publicat a l'obra esmentada, poema 95, pp. 535-537.

⁴³ M. DE RIQUER, *Guillem de Berguedà*, 2 vols, Abadia de Poblet, 1971.

dels comportaments i les actituds dels feudals, se'n distància perquè no es proposa servir memòria ni de persones ni d'esdeveniments sinó que busca una utilitat immediata, de caire polític, i per tant respon a situacions presents i conjunturals.

Segons l'*ensenyament* de Guerau de Cabrera, els joglars que cantaven les poesies trobadoresques també tenien per missió divulgar cançons de gesta, cosa que en opinió de Martí de Riquer al principi devien fer catalanitzant cançons que inicialment haurien estat compostes en llengua d'oïl. Els temes de l'epopeia que els catalans del segle XII coneixien formaven part de l'ampli repertori de l'epopeia europea: episodis de la història poètica de Carlemany, la batalla de Roncesvalles, Rotllà i Olivier, llegendes entorn a Sant Guillem de Tolosa, la jove i valerosa figura del comte Vivien, els cavallers Bernat i Girart, el terrible gegant sarraí Raionart, les gestes dels vassalls rebels al poder reial –Gormant i Isembart, Raül de Cambrai, Bernier, Otger de Dinamarca⁴⁴–. Estudis d'onomàstica catalana dels segles XI i XII realitzats per Miquel Coll revelen l'afecció del poble a aquest gènere literari, perquè molta gent portava els noms dels herois èpics més de moda⁴⁵.

A poc a poc poetes i joglars –poetes cortesans però a vegades també eclesiàstics, que treballaven en contacte amb els joglars divulgadors– van anar introduint en llurs repertoris temes d'història i de llegenda més directament relacionats amb la història de Catalunya i del Casal de Barcelona. Així, per exemple, va succeir amb la cèlebre llegenda de Bernat de Septimània, comte de Tolosa i de Barcelona, que va lluitar per a defensar la innocència de l'emperadriu Judit, segona muller de Lluís el Piadós. Aquest romanç, segurament provençal, difós per tot l'occident d'Europa, va ser pres com a model a finals del segle XII per un poeta català –probablement Ramon Vidal de Besalú– per a escriure el *Romanç del comte de Barcelona e rey d'Aragó*, que presentava a Ramon Berenguer IV fent a la Casa d'Alemanya en la persona de l'emperadriu uns serveis tant estimables que valdrien al Casal de Barcelona la cessió dels drets imperials damunt la Provença⁴⁶. La llegenda encaixava amb un fet històric coetani: la pugna entre el Casal de Barcelona i l'Imperi per la possessió de la Provença que va ser un afer important de la segona meitat del segle XII. Aquesta llegenda del bon comte de Barcelona i l'emperadriu d'Alemanya, que complia l'objectiu de justificar el domini català a Provença, segurament fou divulgada entre el poble per joglars ambulants que exercien la seva professió per les corts feudals i per fires, places i mercats on informaven a una societat en la que era intensíssim l'analfabetisme, i la curiositat pels esdeveniments protagonitzats pel rei i els senyors, voluntàriament presentats com a sers superiors: herois d'epopeia. Els nobles, que com a grup social havien trigat a emergir al nivell de la literatura històrica, ara hi accedien a través de les cançons de gesta –malgrat el protagonisme que la monarquia hi manté–, literatura oral anomenada equivocament popular però que implicava la utilització de formes de cultura popular –la memòria oral, per exemple– per part d'uns homes que feien de vehicle transmissor d'uns interessos de dominació de classe. Efectivament, a través de les cançons de gesta es divulgava entre el poble una forma d'història que mitificava el bloc feudal, el «justificava» com a grup hegemònic pels seus propis mèrits, en glorificava les victòries político militars i n'oblidava o sublimava les derrotes. Anant més enllà podríem imaginar

⁴⁴ M. DE RIQUER, *Història de la literatura*, I, pp. 373-393.

⁴⁵ M. COLL, *La introducció de les llegendes èpiques franceses a Catalunya*, «Coloquios de Roncesvalles», agost, 1955, Saragossa, 1956.

⁴⁶ M. COLL, *Bernat Desclot. Crònica*, I, Barcelona (Barcino), 1949, pp. 37-40.

que per mitjà d'aquesta literatura històrica alienant, el poble podia sentir-se solidari de la vida èpica dels grans, ensems que avançar en el que en diríem la presa de consciència d'un destí col·lectiu, però al mateix temps, la història dictada o inspirada des de dalt —o coincidint amb els seus interessos, tant li fa— retardava la presa de consciència de la pròpia explotació patida pels de baix.

La història dels comtats catalans i de la primera expansió del feudalisme català presenta molts elements que podrien ser matèria idònia per a la confecció de cançons de gesta —origen dels vells comtats, independència envers el domini franc, l'assassinat del Cap d'Estopes, l'expedició a Mallorca de Ramon Berenguer el Gran, la unió amb Aragó, la conquesta de Tortosa i Lleida, les revoltes de la minyonia de Jaume I—. És possible que els joglars, «recontadors de noves» —notícies d'actualitat— o «narradors de gestes antigues», haguessin divulgat molts d'aquests episodis en forma de cançons de gesta, avui perdudes a causa del caràcter oral de l'epopeia. Tanmateix, d'ençà dels estudis de M. de Montoliu, a principis de segle, es pot assegurar l'existència de cançons de gesta catalanes, recitades en català per al poble, car alguns fragments d'aquesta literatura oral, emprats com a font històrica, foren prosificats a les cròniques de Jaume I, Bernat Desclot i Ramon Muntaner⁴⁷.

Al *Llibres dels feïts* les conquestes de Mallorca i de València són narrades en gran part a base de prosificacions de cançons que devien relatar aquestes victorioses campanyes⁴⁸. Molt més nombroses són les prosificacions de cançons de gesta a la crònica de Desclot; l'abundància d'assonàncies i fins i tot l'aflorament de versos sencers s'ha assenyalat en els passatges dedicats a la batalla de Fraga (1134) on va ser derrotat el rei aragonès Alfons el Bataller, a la unió personal de Catalunya i Aragó on segons la llegenda i la crònica hi hauria tingut un gran paper Guillem Ramon de Montcada, a la batalla d'Úbeda o de les Naves de Tolosa, a la desfeta de Muret, a l'engendrament de Jaume I, a la conquesta de Múrcia i a les lluites feudals de l'infant Pere amb el comte d'Empúries⁴⁹. Ramon Muntaner, a la seva crònica, va prosificar també una cançó dedicada al novel·lesc engendrament de Jaume I que conté molts més detalls que l'adoptada per Desclot, segurament perquè fou concebuda amb el propòsit de demostrar la legitimitat del rei Jaume i, per tant, dels drets dels seus descendents sobre Montpeller⁵⁰.

LA PLENITUD DE LA HISTORIOGRAFIA

Les Quatre Grans Cròniques

Pel camí de la literatura històrica de caràcter èpic i legendari hem arribat als segles XIII i XIV, quan la producció historiogràfica de la societat feudal catalana assolí la plenitud. Les Quatre Grans Cròniques, qualificades sovint com a obres de la historiografia popular o profana, representen de fet la síntesi culminant d'una trajectòria iniciada d'una banda pels cronicons, les cròniques i altres

⁴⁷ M. DE MONTOLIU, *La Cançó de gesta de Jaume I*, «Butlletí Arqueològic Tarraconense», Tarragona, 1922.

⁴⁸ Sobre les prosificacions de cançons de gesta a la crònica de Jaume I, vegi F. SOLDEVILA (ed.), *Les Quatre Grans Cròniques*, Barcelona (Selecta), 1971, pp. 9-46.

⁴⁹ Les prosificacions a la crònica de Desclot han estat estudiades per Miquel Coll en diversos articles i, sobretot, al volum I de la seva edició, citada a la nota 46.

⁵⁰ F. SOLDEVILA, *Un poema joglaresc sobre l'engendrament de Jaume I*, «Estudios ofrecidos a Menéndez Pidal», VII, 1957, pp. 71-80.

peces erudites redactades pels eclesiàstics, que els cronistes del segle XIII no devien pas desconèixer, i de l'altra pels poemes i cançons de caire històric i llegendari que els joglars divulgaven. Les Cròniques tenen en comú amb la historiografia de matriu eclesiàstica la visió providencialista de la història, un to menys èpic i fantasiós i per tant la confecció d'una trama més versemblant, i una tendència a l'aportació de dades precises i exactes, sovint procedents de la consulta directa del document escrit conservat als arxius; és sabut que, per a redactar la seva crònica Desclot devia llegir documents de l'arxiu reial, talment com un segle abans havia fet a Ripoll el monjo autor de la *Brevis historia monasterii Rivipullensis*. Amb les cançons de gesta, les Cròniques tenen en comú l'atenció preferent a la història relativament recent, a vegades gairebé coetània, l'afany per centrar la narració al voltant d'un o uns pocs personatges —els monarques—, quasi elevats a la categoria d'herois d'epopeia, i un to èpic contingut, a mig camí entre les encícliques o els poemes laudatoris de Ripoll i les mitificacions de les cançons de gesta.

Les Cròniques cobreixen temàticament l'època de la plenitud i els inicis de la decadència de la societat feudal catalana (segles XIII-XIV) de la qual en constitueixen una interpretació des del punt de vista de la monarquia i d'aquells que al seu voltant formaven el bloc de poder. A diferència de la historiografia dels segles X i XI, i de bona part del XII, que ens semblava expressar gairebé exclusivament la visió històrica de l'Església, la historiografia del XIII en conjunt sembla molt més un testimoni de la visió del món que tenien els grups que formaven la classe feudal com a bloc força homogeneïtzat en l'expansió: la pròpia monarquia autora o inspirada d'un parell de cròniques, la noblesa que s'expressa o sembla expressar-se per la ploma de Muntaner i Desclot —no ignorem el problema formal de la ubicació concreta de Muntaner en l'estructura social—, els homes de l'estament eclesiàstic algun dels quals segurament va participar la redacció del *Llibre dels feits* —el bisbe d'Osca Jaume Sarroca— i les famílies notables de les ciutats que, segons sabem, cobrien alguns dels càrrecs administratius més importants de la cort, barrejades amb llinatges de la petita noblesa, grups socials als quals devien pertànyer els col·laboradors de Pere el Cerimoniós en la redacció de la seva crònica: Bernat Descoll, Arnau de Torrelles, Bernat Descavall i Ramon de Vilanova.

Les Cròniques tenen molts elements comuns que sovint es posen de relleu a les històries de la literatura catalana. Ja n'hem parlat d'un: la influència directa de les cançons de gesta, gènere literari proper a la historiografia profana, difós —dèiem— en medis cortesans i populars per joglars professionals que a les corts feudals aprenien, amb tots els recursos propis per a ser memoritzades i recitades, les gestes principals i més honoroses de llurs senyors. En la composició inicial de la cançó hi acostumava a intervenir un poeta cortesà, que podia ser un trobador, però no és descartable que a vegades la cançó partís d'un text en prosa o en vers redactat per un eclesiàstic. Aquesta associació clergue-joglar de què parlava Joseph Bédier ha estat demostrada per Miquel Coll en la concepció i divulgació de la llegenda de Guillem Ramon de Montcada, nascuda, cap a mitjan segle XIII, a Santes Creus, sota la influència de la poderosa família dels Montcada⁵¹. La llegenda, basada en la confusió potser deliberada de dos Montcades, exalta la personalitat del Gran Senescal, fundador de Santes Creus i pretès artífex de la unió catalano-aragonesa, i l'exculpa de l'assassinat de l'arquebisbe de Tarragona Be-

⁵¹ M. COLL, *La llegenda de Guillem Ramon de Montcada*, Barcelona (Aymà), 1958. Vegis també el capítol «Guillem Ramon in Myth and Legend» a J. SHIDLER, *A Medieval Catalana Noble Family*, pp. 93-96.

renguer de Vilademuls, crim que en realitat va ser perpetrat per un nét homònim del Gran Senescal. De la llegenda sembla que hi van haver versions en vers i en prosa, en vulgar i en llatí, i per tant s'ha de pensar en una difusió oral i escrita, per carrers i places, per salons cortesans i fins en medis monacals. És, doncs, l'exemple d'un punt de contacte clar entre la historiografia erudita-eclesiàstica i la historiografia profana del medi cortesà, i, per la seva difusió, una mostra de com la cultura d'élite era vehiculada per a contactar amb la cultura popular. També, per últim, la llegenda de Guillem Ramon de Montcada –en la qual aquest personatge figura com a protagonista mentre els reis d'Aragó, el comte de Barcelona i l'arquebisbe de Tarragona hi fan un paper secundari– és una bona mostra de l'afiorament de la noblesa a la literatura històrica, fins i tot a través d'un medi tradicionalment tant reticent com li era l'eclésiàstic.

Dèiem abans que les Cròniques han de ser considerades com a fruit de la convergència i culminació de dues formes d'historiar, l'erudita-eclésiàstica i la profana, a vegades anomenada popular, encara que per llengua i temàtica semblin més properes a aquesta darrera tradició. Les cròniques llatines narraven esdeveniments –i els annals inventariaven esdeveniments– des d'un passat més o menys llunyà a l'època contemporània de l'autor o autors, mentre que les Cròniques historien esdeveniments coetanis o immediatament anteriors, a vegades, amb alguns capítols introductoris que no solen anar més enrera d'unes poques generacions. En certa mesura les Cròniques són properes als dietaris o als llibres de memòries perquè basen una gran part de la seva informació en esdeveniments viscuts o protagonitzats pels propis autors que segurament en portaven o en feien portar una relació diària. En aquest sentit les Cròniques, en estreta relació amb el fet literari, marquen una progressiva assumpció per part de l'autor-historiador de la paternitat de l'obra escrita: les cròniques de Jaume I i Desclot, és ben sabut, presenten alguns problemes d'autoria. La de Desclot perquè l'autor amaga la seva personalitat amb un pseudònim, i la de Jaume I perquè, malgrat el caràcter personal de l'obra, el text no dona prou elements que permetin assegurar sense discussió que fou el monarca mateix qui la va escriure. La crònica de Muntaner, en canvi, és enormement personal: l'autor en declara la seva paternitat i hi narra la pròpia vida en estreta relació amb els fets històrics. Tanmateix, el veritable protagonista de la història, tant en l'obra de Muntaner com en les altres Cròniques, és el rei o els reis del Casal d'Aragó. És ben sabut, d'altra banda, que la primera i la darrera Crònica es presenten com a narracions autobiogràfiques, pretesament justificatives de la gestió de govern dels seus autors o inspiradors: Jaume I i Pere el Cerimoniós. Aquesta contemporeneïtat o proximitat de l'autor i de la història als fets historiat, l'afany justificatiu i la voluntat laudatòria donen a les Cròniques un to càlid i una gran vivacitat, així com una gran dosi de subjectivisme, compatible amb l'aportació de dades objectives ben conegudes pel cronista.

Resumint, podríem dir que, en un primer nivell de l'anàlisi, a les Cròniques sobresurt el to heroïc derivat de la tradició èpica en la que sovint es va inspirar els cronistes, l'afany de fonamentar un sentiment de solidaritat i d'identitat col·lectiva entorn de la dinastia, que enllaça amb tota la tradició historiogràfica anterior, el propòsit de justificar unes determinades actuacions polítiques i el desig de servir memòria d'uns fets que en la mentalitat i forma de coneixement de l'home medieval tenien un valor didàctic, exemplar⁵².

⁵² Un bon resum-comentari de les Cròniques, des del punt de vista de la història de la literatura, és el de Martí de Riquer citat a la nota 41.

Les Cròniques i la historiografia tradicional

Això que acabem d'anotar més amunt lliga, en certa forma, la historiografia de la plenitud medieval amb la lectura i la utilització que n'han fet generacions posteriors. A l'època romàntica, a la qual ara ens referim, les Cròniques van interessar com a testimoni literari i font històrica⁵³. Historiadors del moviment de la Renaixença, alguns amb una forma d'historiar que sovint era més una manera de fer literatura que no pas història, van informar-se i inspirar-se en les Cròniques per a narrar una història externa i factual de l'expansió. En algun cas extrem, com és el de Víctor Balaguer, la confusió entre la història i la llegenda, els mètodes de treball i els objectius de l'historiador i del literat, és gairebé total. Si deixem de costat les faules que, basant-se en les cròniques i llegendes medievals, s'empassaven Balaguer i alguns altres, podem dir que a la segona meitat del segle XIX es va fonamentar una doble tradició historiogràfica d'investigació de les Cròniques: d'una banda, erudits que s'interessaven per les Cròniques com a document històrico-lingüístic i literari (Manuel Milà i Fontanals, Marià Aguiló, Antoni Rubió i Lluch) i, de l'altra, historiadors que hi pouaren per a obtenir dades amb què construir llurs síntesis d'història (Victor Balaguer, Antoni de Bofarull, Antoni Aulèstia) que resultarien ser una reconstrucció dels esdeveniments, tant per la temàtica de les Cròniques on s'informaven com pel propòsit del historiador que les escrivien. Uns i altres van contribuir a desvetllar l'interès per a aquestes peces de la historiografia medieval de les quals alguns van fer edicions completes o parcials: Marià Aguiló, Marià Flotats, Josep M. Quadrado, Antoni de Bofarull, Josep Coroleu. La doble vessant de la historiografia tradicional a què ens referiem va tenir després continuació en els treballs de Montoliu, Rovira, Rubió i Balaguer, Abadal, Soldevila i Miquel Coll, entre altres. La concepció de la història expressada clarament per Rovira, Abadal i Soldevila com a la història dels dirigents, dels homes preclars, té prou afinitat amb la concepció de la història que tradueixen els cronistes medievals en llurs obres com per imaginar que les Cròniques, tant utilitzades com a font històrica, han exercit una influència seductora molt més enllà del món pel qual foren escrites, presumpció que no impediex de reconèixer que la concepció de la història expressada per aquests investigadors obeïa més a realitats personals i socials de llur present que a una influència secular no del tot descartable. En qualsevol cas resulta evident que les Cròniques tenen en comú amb la historiografia tradicional un cert culte per la imatge, la persona i el mite, i la proximitat a la literatura pel camí de la història narrativa. Atesos els propòsits dels seus autors és lògic que les Cròniques mostrin una visió molt parcial i unidimensional del passat; no contenen únicament elements falsos, llegendes i veritats distorsionades, que historiadors com Soldevila i Abadal sabien destriar i ponderar, sinó que deixen en l'oblit la major part d'allò que la historiografia actual considera com a informació bàsica per a comprendre racionalment l'evolució social. Les Cròniques, és prou sabut, dediquen més atenció als esdeveniments de política exterior que els de política interior, menys brillants i potser més compromesos per a la bona memòria del rei-protagonista. Fins i tot, la dimensió «interior» de les Cròniques generalment consisteix en la narració de lluites d'influències a l'interior de la classe dominant, i òbviament s'oblida tota referència –o gairebé– a les classes populars, la

⁵³ En aquest apartat resumim algunes idees expressades en el treball de J. M. SALRACH, *Romanticisme, positivisme i tradició historiogràfica a Catalunya el segle XIX i primers decennis del XX*, en curs de publicació per Edicions de La Magrana i l'Institut Municipal d'Història, de Barcelona.

burgèsia mercadera, la producció i les relacions socials. Aquesta mancança de les fonts narratives medievals s'estén també a bona part de la producció d'historiografia tradicional que s'hi basa, així ho diu prou clarament Ferran Soldevila quan confessa que a la seva síntesi va estar temptat de posar-li el títol d'*Història política de Catalunya*⁵⁴.

No es tracta, doncs, de tornar a les Cròniques per a reconstruir una història dels esdeveniments, que ja ha estat feta i, a més, avui tothom està d'acord que resulta insuficient per a donar compte de l'evolució de les societats. Tampoc no es tracta de rellegir aquestes fonts narratives per a estudiar l'estadi de la llengua i de la literatura catalanes en un moment determinant de la seva història perquè això escapa a la nostra competència i segurament també és un treball ja fet. Nosaltres creiem, en conclusió, que es poden reprendre les Cròniques per a investigar-hi la visió del món i del propi paper en la societat que tenien els seus autors, sobretot si es confirma la nostra hipòtesis que, ultra llur psicologia, personal, els cronistes expressen la ideologia del bloc social al qual pertanyien i la mentalitat dels homes del seu temps.

LES CRÒNIQUES I LA HISTÒRIA DE LES MENTALITATS

Unes qüestions de principi

L'objectiu de les pàgines que segueixen és, doncs, el d'avançar a títol provisional les primeres conclusions d'un estudi en curs de realització sobre les Quatre Gran Cròniques, amb la finalitat d'explotar aquestes fonts narratives des d'una nova perspectiva. Es tracta de veur-hi, dèiem, la mentalitat dels autors i la ideologia que, més o menys explícitament, hi defensen. Tanmateix, és evident que aquests aspectes no existeixen deslligats d'un context històric; ben al contrari, hi responen i s'hi relacionen en el canvi històric d'una manera dialèctica. Caldrà, doncs, relacionar allò que es desprèn del text medieval amb allò altre que ja coneixem de la història econòmica, social i política de la Corona d'Aragó els segles XIII i XIV. Segons Georges Duby, «l'articulació de les relacions socials i les forces que determinen la seva transformació operen en el marc d'un sistema de valors donats, i és creença comuna que aquest sistema orienta la història d'aquestes relacions»⁵⁵. D'aquí neix l'objectiu de descobrir el sistema de valors que regularia la consciència de pertànyer a un grup social o a una comunitat, les obligacions socials que hom accepta i exigeix, i també un determinat concepte de la història el qual té sentit d'acord amb una consciència col·lectiva i una esperança cap al futur. En aquest punt pren sentit el nostre treball sobre les cròniques catalanes. Per què un determinat concepte d'història? Quin paper juga aquest en l'evolució de les societats a la Corona d'Aragó? És l'«imperialisme» de Muntaner un somni basat en la idealització del passat d'acord amb un projecte de futur? Quines actituds passives i quins gèrmens de canvi es poden detectar?

Portar a cap aquesta investigació implica suposar que no ens interessa solament una història de fets, sinó que valorem també la manera com aquests fets són interpretats i sentits pels seus protagonistes. Dit d'una altra manera, la història no és únicament un procés objectiu sinó també una vivència d'aquest procés, i estudiar tal vivència permet dues coses: un major acostament als homes del passat i una millor comprensió del canvi històric, car aquest depèn en certa me-

⁵⁴ F. SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, Barcelona (Editorial Alpha), 1934, I, prefaci.

⁵⁵ G. DUBY, *Historia social e ideologies de las sociedades*, Barcelona (Anagrama), 1976, p. 82.

sura de la consciència que tenen els individus i els grups socials d'allò que els passa. Com diu Duby, «els homes no regulen la seva conducta d'acord amb la seva situació real, sinó d'acord amb la imatge que tenen d'aquesta, imatge que mai no és un fidel reflex de la realitat»⁵⁶.

L'estudi d'unes mentalitats vol dir també l'estudi d'unes subjectivitats. Quan les fonts emprades –com en aquest cas– formen part de la historiografia el problema queda plantejat de la manera següent: uns cronistes donen una versió d'uns fets que senten i expressen subjectivament, fets que han estat en part viscuts pels propis cronistes, i en part coneguts a través d'altres fonts. Hi ha, doncs, diversos nivells de lectura, que remetent a diverses «veritats», perquè una cosa són els fenòmens i l'altra la imatge que n'ofereix un contemporani, d'acord amb una mentalitat i un punt de vista subjectius, als quals l'autor acostuma a afegir-hi una part de ficció voluntàriament, seguint els seus interessos. Distingim, així, almenys teòricament, entre el que passa, el que l'autor medieval creu que passa –límits inconscients–, el que l'escriptor medieval oferirà com a imatge fictícia segons les pressions a què és sotmès des dels seus interessos o des de la tradició formal que li és imposada, i que respon als interessos d'un o més grups socials que controlen la producció escrita –límits conscients–, i, finalment, el que nosaltres sabem veure, tenint en compte els nostres interessos, la nostra mentalitat o sensibilitat i les dades que, al marge d'aquesta font, tenim de la realitat medieval.

En els límits inconscients de l'autor medieval hi ha la nostra font de coneixements sobre la seva mentalitat i la nostra font de desconeixement directe de la realitat (social, política i econòmica) reflectida per la font. Deí que diem es desprèn que cal anar molt en compte en usar Cròniques com a font documental directa, la qual cosa no nega el seu valor i utilitat com a tal. Amb uns criteris que tinguin en compte els límits que hem esmentat és possible treure gran profit de les dades històriques que les Cròniques ens aporten. Però en principi les Cròniques són parcials pel seu enfocament –fan una història molt política– i pels límits de la seva visió, compromesa per la posició històrica dels cronistes. És així que hi trobem elements llegendaris, omissions significatives, exageracions i invencions. Analitzar tot això ens permet acostar-nos a la ideologia i la mentalitat dels autors. Ens hi ajuden també les dades que les Cròniques ens ofereixen sobre la psicologia de determinats personatges, especialment dels mateixos autors –el cas de Pere III és clar–, sobre els valors en què creuen o que diuen creure-hi –valors morals, religiosos, polítics i socials– i fins i tot els estats d'ànim i els sentiments que tradueixen. En general, ens interessa el que diuen i el que no diuen, el que exalten i exageren tant com el que és negat o omès. Es tracta de veure el significat del desfasament que hi ha entre la versió que donen els cronistes de la història i aquella altra versió, suposem més ajustada, que poguem reconstruir nosaltres com a historiadors. En aquest punt, és adient notar com, llegint les Cròniques, les ideologies de les classes dominants ens resulten molt més conegudes que no pas les actituds mentals de la massa de la població. Hem intentat corregir els errors de perspectiva derivats d'aquest fet no fent extensives a tota la societat les característiques de la mentalitat feudal que trobem en els autors de les Cròniques. Per altra banda, sí que és veritat que, tal com han proposat Carlo Ginzburg i Jacques Le Goff, les relacions entre les cultures erudita i popular cal entendre-les des d'una perspectiva dialèctica⁵⁷.

⁵⁶ G. DUBY, *Historia social*, p. 82.

⁵⁷ C. GINZBURG, *El queso y los gusanos*, Barcelona (Muchnik), 1982, i J. LE GOFF, *Tiempo, trabajo y cultura en el Occidente medieval*, Madrid (Taurus) 1983.

Aquest camp d'investigació implica grans riscos, perquè cal treballar a un nivell hipotètic, però val la pena assumir el marge d'error que derivi d'aquests riscos. Hom pot preguntar-se si els cronistes ofereixen visions subjectives o objectives, encara que la qüestió segurament és inútil, perquè si bé és possible parlar d'una objectivitat relativa en un nivell general –és a dir, d'acord amb una manera de viure i sentir ni millor ni pitjor que cap altra, senzillament diferent–, nosaltres sempre veurem, des de la nostra subjectivitat, els autors medievals com a subjectius. És una diferència de criteris inevitable. Però des del punt de vista de la ciència sempre és possible fixar uns límits, uns criteris convencionals, i essent-ne conscients, utilitzar-los sense caure en l'error de quedar-ne presoners. És des d'aquesta perspectiva que volem intentar l'estudi d'unes subjectivitats d'una altra època, amb l'esperança d'aproximar-nos-hi un xic més.

Ideologia i mentalitat

Pot ser útil diferenciar la ideologia de la mentalitat. Nosaltres hem intentat un parell de definicions que tenen sobretot una finalitat metodològica. Així, diríem que la ideologia és una formulació teòrica d'uns valors d'acord amb uns interessos socials, polítics, econòmics, etc. Les ideologies aspiren a constituir-se com a una representació del món o de la societat, però esdevenen sobretot armes que encarnen determinats projectes polítics i socials. Les ideologies resulten fàcilment manipulables, i solen donar-se històricament associades a un grup de poder. Duby proposa unes característiques generals de les ideologies, algunes de les quals s'han vist confirmades en el nostre treball. Així, queda clar el caràcter estabilitzador de la ideologia d'un Ramon Muntaner, en la mesura que equival a un «sistema de representacions orientat a preservar els privilegis de les classes socials dominants»⁵⁸. També el fet que vulgui donar seguretat, deformant per això la imatge de la societat, segons un model coherent que dissimula alguns aspectes i n'augmenta d'altres d'acord amb interessos particulars. I no cal sinó veure de quina manera tan evident els sistemes ideològics es fonamenten en una visió de la història.

D'altra banda, entenem per mentalitat unes estructures mentals més aviat col·lectives, generals a tota una societat, a partir de les quals els homes ordenen els coneixements que reben de l'experiència viscuda i, d'acord amb una determinada sensibilitat, hi reaccionen. El ritme de canvi de les mentalitats és lent, car es tracta d'un element històric infraestructural. L'estudi de les mentalitats és fàcilment associables a l'estudi de la cultura, i sempre cal remetre'l a un context històric global. El «ritme lent» dels canvis en les mentalitats col·lectives és acceptat per gairebé tots els autors (G. Duby, J. Le Goff, M. Vovelle)⁵⁹. Referint-se a fenòmens d'ideologia i mentalitats Duby ho explica servint-se del concepte de la «inèrcia»: les ideologies són conservadores per naturalesa i canvien més lentament que la situació concreta que interpreten. «A voltes la resistència al canvi té la seva base en el propi dispositiu de les tècniques de producció»⁶⁰. A Catalunya en tenim bons exemples: Francesc Eiximenis diu, a finals del segle XIV, «si

⁵⁸ G. DUBY, *Historia social*, p. 87.

⁵⁹ Als treballs citats a la nota 57 afegim M. VOVELLE, *Historie des mentalités. Histoire des résistances ou les prisons de longue durée*, «Le Monde Alpin et Rhodanien», Premier-Deuxième Trimestres, 1980, pp. 139-156.

⁶⁰ G. DUBY, *Historia social*, p. 88. El mateix fenomen ha estat apuntat per R. Hilton: obra citada a la nota 26.

doncs venia hui un sabater novell qui fes ab novells instruments aitanes sabates en un jorn com altre en vint... en aital cas, més valdria manar al dit sabater novell de no usar de son novell artifici»⁶¹. Aquí hom lluita contra l'avenç tecnològic en raó de l'ordre tradicional, per tal d'evitar l'atur, tot condemnant la societat feudal al bloqueig tecnològic i per tant a la poca productivitat. Però no tot són resistències. Partint de la base d'una relació dialèctica entre les ideologies –i les mentalitats– amb les estructures materials, i d'una segona relació dialèctica entre la cultura erudita o d'élite i la cultura popular, ens sembla que a voltes les idees i les estructures mentals que les generen poden ser provocadores del canvi històric en condicions favorables, de la mateixa manera que d'altres vegades van a remolc de l'evolució de les estructures materials. Així, en el context de la crisi del feudalisme en què s'inclou la crònica de Pere III hi detectem una ruptura de l'esquema ideològic feudal, encara que massa parcial, potser, com per poder configurar una alternativa ideològica del tot renaixentista, i això és lògic, ja que el context social i polític no podia permetre llavors un «príncep renaixentista». Però també la crisi –el conflicte–, provoca idees que van més enllà dels límits que imposen les condicions materials.

L'objectiu final de l'estudi de les mentalitats és definir-les i veure com evolucionen, per la qual cosa fóra molt útil poder destriar els elements de diversa procedència i establir nivells de mentalitat. En aquest sentit, es tractaria de distingir els nivells individual, social, local –en les seves diverses mesures: l'hàbitat, la nació, la civilització, etc.– i finalment l'humà. Duby expressa l'objectiu de la història de les mentalitats com una recomposició dels sistemes de valors i la comprensió de la seva evolució, amb una segona etapa en que cal precisar les relacions entre la ideologia i la realitat viscuda de l'organització social.

UNITAT I DIVERSITAT DE LES CRÒNIQUES

Les Quatre Grans Cròniques abasten un període històric de gairebé dos segles –des del regnat de Jaume I fins al de Pere el Cerimoniós, encara que hi ha matèria cronològicament anterior d'origen llegendari– i ens permeten seguir l'evolució d'un determinat tipus d'història generat per una societat al llarg de la seva evolució paral·lela, és a dir, l'expansió del feudalisme a la Corona d'Aragó en la seva època de major auge territorial, polític i econòmic d'acord amb un cert equilibri d'aquest modus de producció feudal. Ara bé, aquesta «història» va estretament lligada als interessos d'un grup de poder determinat, el centre indiscutible del qual és la monarquia, i per tant és expressió d'una ideologia. Les Cròniques ocupen una seqüència cronològica prou àmplia i exhaustiva –tant pel que fa als fets que narren com pel que fa a l'època d'elaboració dels texts– com perquè sigui possible d'estudiar el procés de canvi d'aquesta ideologia i, en algun aspecte, de la mentalitat que hi ha al darrera, en relació al canvi històric produït a la Corona d'Aragó. Entre l'esquema tripartit feudal, el qual ja otorga un paper fonamental al monarca –originat o difós el segle XI, quan la revolució feudal– i l'esquema pactista català de la baixa Edat Mitjana tal com l'expressa Francesc Eiximenis⁶² –a finals del segle XIV– hi ha la formació, l'expansió i la crisi primera del feudalisme. Hi ha també les Quatre Grans Cròniques, hereves d'una doble tradició erudita-eclesiàstica i èpica-profana, que són exponent de la sacralització dels monarques a través de la història, apel·lant a la transmissió del poder diví,

⁶¹ J. WEBSTER (ed.), *Francesc Eiximenis*, p. 55.

⁶² J. WEBSTER (ed.), *Francesc Eiximenis*, p. 15.

el manteniment de l'ordre social feudal i el sentiment d'unitat nacional. En resum, hi ha una evolució de les Cròniques, paral·lela a l'evolució històrica, que defineix clarament el paper i el destí de la monarquia catalana-aragonesa a través de la ideologia que genera, fins a la seva crisi, reflectida de nou per la darrera de les Quatre Grans Cròniques, la de Pere el Cerimoniós. De manera que, del tractament de les Cròniques com a font d'estudi de la ideologia i la mentalitat, en resulta la visió d'un procés marcat per l'evolució històrica on s'observen canvis i continuïtats. Hi ha doncs una base comuna a tots quatre cronistes, marcada en l'aspecte de la mentalitat per l'època, i en l'aspecte ideològic pel fet de respondre a un grup de poder determinat, i a partir d'això també hi ha una diversitat producte d'unes individualitats i resultat d'una seqüència cronològica que cal sempre tenir present. Per tant, veurem en primer lloc la personalitat dels autors per separat, i posteriorment els elements comuns a les Quatre Grans Cròniques.

*El Llibre dels feits*⁶³

La crònica de Jaume I és mesuradament un llarg cant èpic a la memòria del Conqueridor que hi apareix indiscutiblement com a protagonista, dotat de la valentia i els coneixements d'un gran estrateg. Al seu costat, els nobles i eclesiàstics que l'acompanyen a les conquestes de Mallorca i de València, minuciosament descrites, reben el tractament secundari que correspon als vassalls. A semblança de les cançons de gesta de les quals hi ha, dèiem abans, prosificacions a la crònica, el rei es complau a presentar-se com a heroi d'epopeia que, ensems que dirigeix les operacions militars, anima els guerrers, esbronca els covards i ajuda els ferits, també té una dimensió humana feta entre altres de sentiments d'auto-satisfacció, esperances i temors. Des d'aquest punt de vista, a la crònica es barregen elements èpics amb realitat històrica, escenes de la vida quotidiana i intimitats. Des d'una perspectiva moderna diríem que aquesta barreja, de la que sovint es desprèn una atenció preferent al fet concret en detriment de la perspectiva global i de la valoració general, és conseqüència d'una certa manca de criteris i d'una inconseqüència en la valoració dels fets històrics, derivada tant del fet que el relat segueix a curta distància els esdeveniments i hi manca, doncs, perspectiva històrica, com del fet que el cronista escriu amb una intencionalitat que ultrapassa el camp de l'historiador. Aquesta intencionalitat és la que Jaume I, autor o inspirador de la crònica, manifesta obertament quan diu «E per tal que els hòmens coniguessen e sabessen, quan hauríem passada aquesta vida mortal, ço que nós hauríem feit ajudant-nos lo Senyor poderós, en qui és vera trinitat, lleixam aquest libre per memòria, a aquells qui volran oir de les gràcies que Nostre Senyor nos ha feites, e per dar exempli a tots los altres hòmens del món, que facen ço que nós havem feit de metre sa fe en aquest Senyor qui és tant poderós»⁶⁴. Del text es desprèn el sentit religiós i providencialista del seu autor: la raó de fons de l'esdevenir històric és la Providència que actua a través d'homes «providencials» com Jaume I, encara que això no exclou la intervenció directa de Déu per mitjà de miracles com l'engendrament del rei i l'atemptat fallit quan de nen dormia al bressol a Montpeller. La crònica, segueix dient el text, s'escriu per l'afany molt humà de deixar record, és a dir, de no morir entre els homes, però també per la pretensió política, més o menys present a totes les cròniques reials, de crear una forma de memòria genealògica que legítima i consolida el poder de

⁶³ Utilitzem l'edició de F. SOLDEVILA, *Les Quatre Grans Cròniques*, citada a 48.

⁶⁴ Edició citada, pàg. 3

la dinastia. Per això, el rei-protagonista ha de ser presentat de la millor manera possible: s'han de magnificar les seves gestes, dissimular certs fets i realitats –com és el tracta de Corbeil, tan poc falaguer per a la diplomàcia reial– i matissar determinades actuacions. Des d'aquest punt de vista el *Llibre dels feits*, a cavall entre les «memòries» i l'«autobiografia», equival en paraules de Martí de Riquer a les confessions d'un home d'estat, unes confessions òbviament interessades i penetrades per la raó d'estat⁶⁵. El text anteriorment transcrit destaca també la finalitat pedagògica de la crònica, escrita amb la pretensió que les generacions futures aprenguin amb l'«exempli» de la vida del Conqueridor, la qual cosa implica el convenciment d'haver estat –i la voluntat de presentar-s'hi– com a actor d'una història excepcional –la de la gran expansió–, vanitat passada, certament, pel sedàs de la voluntat divina com a última raó de tot. Del que diem es dedueix que el *Llibre dels feits* no és pròpiament la història d'una època de Catalunya, sinó més aviat la dels seus protagonistes: Jaume I en primer terme, i al seu costat els nobles i millors cavallers que l'acompanyaven: Pere Ahones, els Montcada, Ferran Sanxis de Castre, Berenguer d'Entença, etc. Jaume I sabia bé, sembla, que la utilitat pedagògica de la crònica depenia de la seva capacitat de retenir l'atenció del lector, i aquí potser hi ha l'explicació d'una certa incongruència que s'observa entre les idees del cronista sobre la història i els recursos formals emprats per l'autor en la narració: el rei diu, per exemple, «aquest llibre és aital que coses de menuderies no hi deu hom metre, leixam-nos de contar moltes coses que hi foren, e volem dir les majors per ço quel libre no s'hagués molt a alongar»⁶⁶, però, desmentint els principis, la crònica expressa sovint la intimitat del monarca baixant a detalls que semblen intrascendents o menuts dels quals es podria prescindir fàcilment. Aquest doble pla de gestes militars i escenes del viure quotidià, tenen eficàcia narrativa perquè alleugeren la lectura, i retenen l'atenció, ensems que ens mostren la vessant humana de l'heroi. Per últim, la crònica de Jaume I interessa també per les seves manifestacions d'amor a la terra. Sovint s'ha subratllat l'especial predilecció del monarca per Catalunya aduint un text on Jaume I diu «que és lo mellor regne d'Espanya, e.l pus honrat e.l pus noble per ço car hi ha quatre comtes, ço és lo comte d'Urgell, e.l comte d'Empúries, e.l comte de Foix, e.l comte de Pallars, e ha hi rics hòmens, que per un que aquí n'haja –es refereix a Aragó–, n'ha quatre en Catalunya, e per un cavaller n'ha en Catalunya cinc, e per un clergue que ací haja lla n'ha deu, e per un ciutadà honrat n'ha en Catalunya cinc»⁶⁷. Però el que sovint s'oblida és que aquests fragments d'exaltació nacional expressen una concepció de Catalunya estretament condicionada per la pertinença del seu autor a l'estructura de poder; és a dir, que la terra val el que val perquè té més d'allò més valuós: comtes, barons, cavallers, clergues i ciutadans honorats. Del poble no se'n parla.

*El Llibre del rei En Pere*⁶⁸

La juxtaposició d'elements llegendaris i fets rigorosament històrics constitueix una de les característiques més sorprenents de la crònica de Bernat Desclot, començada cap el 1283, en l'ambient d'exaltació que va seguir a la in-

⁶⁵ M. DE RIQUER, *Història de la literatura*, I, pp. 394-428.

⁶⁶ Edició citada, cap. 270, p. 110.

⁶⁷ Edició citada, cap. 392, p. 145.

⁶⁸ Utilitzem ensems l'edició de Miquel Coll, citada en la nota 46, i la de Ferran Soldevila, de la nota 63. Citem per aquesta darrera.

corporació de Sicília, i enllestida el 1288. Els cinquanta capítols primers, que comprenen la història anterior al regnat de Pere el Gran (1276-1285), des de Ramon Berenguer IV fins a Jaume I, contenen un gran nombre d'episodis llegendaris i de prosificacions de cançons de gesta. En canvi, els altres capítols, fins al 168, narren amb pretesa objectivitat i fervent admiració les gestes i cavallerositat de Pere el Gran, per a la qual cosa Desclot es valgué del coneixement personal i directe que tingué de nombrosos esdeveniments de la vida del monarca i de l'estudi de documents del mateix arxiu reial. Aquest accés a documents contemporanis de cancelleria tindria una explicació fàcil si, en realitat, Bernat Desclot fos, com ha estat suposat, el tresorer reial Bernat Escrivà⁶⁹. L'autor és un prosista excel·lent i un cronista professional que sembla esforçar-se per narrar objectivament però que, massa proper i interessat en els fets que narra, sovint es deixa arrossegat per sentiments d'admiració, odi i passió que confereixen a la seva obra un to èpic i a voltes novel·lesc. El text traspua angoixa en alguns moments i exaltació vibrant en molts d'altres, sobretot en passatges tan dramàtics com aquells on es narren els diferents episodis de la invasió de Catalunya pels croats de Felip l'Ardit. L'orgull i la devoció a la figura del monarca confereixen també un to viu i palpitant a les pàgines dedicades a les campanyes d'Àfrica i de Sicília i al desafiament de Bordeus. Una actitud psicològica de menyspreu, si no d'odi, envers les classes populars que gosen revoltar-se és també evident en el capítol on Desclot narra la revolta barcelonina de 1285 i hi reconstrueix un curiós diàleg entre el rei i el revoltat Berenguer Oller, home «de vils gentes» diu l'autor, que aquí traspua la seva posició oligàrquica i mostra els límits classistes de la seva objectivitat. Desclot descriu amb complaença la desarticulació de la revolta i l'execució pública dels seus dirigents per a concloure que la repressió portada a terme mereix situar-se «entre els bons fets e nobles del rei En Pere», car és un gesta superior a la presa de «quatre castells o cinc de sos enemics». La raó última d'aquest judici, expressada en un context on Desclot es disposa a narrar la invasió francesa, no pot ser més colpidora: «diu lo prohóm en un proverbí antic que no és tan forts enemic com cell qui és familiar de hom»⁷⁰. En aquestes ratlles Soldevilla interpretava un judici condemnatori per traïció, però admetent que això sigui cert nosaltres no ens podem estar d'imaginar-hi més coses, sobretot quan constatem que Berenguer Oller va ser tractat per Desclot amb més menyspreu que molts nobles i reis enemics. Amb els feudals enemics sempre era possible el diàleg i el compromís de classe, perquè al cap i a la fi tots defensaven un mateix tipus de vida, però això no era possible amb sectors populars revoltats que amenaçaven de subvertir-lo. Aquesta fou precisament la «traïció» de Berenguer Oller.

El *Llibre del rei En Pere* revela molts aspectes de l'escala de valors dels homes que formaven el bloc de poder, per bé que també expressa posicions personals i de grup. Destaca en primer lloc la devoció al principi monàrquic, actitud compartida per tota la classe feudal, però que Desclot expressa amb tant fervor que no dubtariem d'incloure'l entre els partidaris de reforçar l'autoritat reial i rebaixar la força política dels estaments. Entre el pactisme i l'autoritarisme amb què es debat la política interior aquests anys, el cronista s'inclina cap a aquesta darrera fórmula, cosa lògica si, com sembla, Desclot era un oficial de la cort, i membre d'un llinatge de la petita noblesa. La crònica acusa en nombrosos pas-

⁶⁹ Sobre la personalitat de Desclot, vegis el primer volum de l'edició de M. Coll.

⁷⁰ Edició citada, cap. 133, pp. 517-518.

satges la influència de la novel·la cavalleresca; el rei i els nobles que l'envolten apareixen obrant sota l'impuls de l'ideal cavalleresc, sistema ideològic que contribuïa a diferenciar els homes de la guerra dels altres sectors socials del bloc feudal i, si calia, de les classes populars, i en justificava la posició social i l'actuació apel·lant a un conjunt de virtuts pròpies de l'estament militar: valentia, lleialtat al senyor, generositat, cortesia i honor. L'ideal de la cavalleria, tal com l'expressa Desclot, s'havia format arran de la feudalització i de l'ambigüetat existent entre les pràctiques dels feudals i l'estructuració utòpica de la societat medieval, tal com la concebia i expressava l'Església. La pròpia presa de consciència dels guerrers com a grup social, la necessitat sentida d'autojustificar-se i de justificar-se davant dels contemporanis, i l'interès per consolidar l'estructura social que havien contribuït a crear són raons que expliquen l'afloreament entre els cavallers d'un conjunt d'elements d'un sistema de valors que acabarien de concretar-se els segles XII i XIII, quan l'Església va sacralitzar les pràctiques dels feudals i la monarquia en va ordenar la bel·licositat encarrilant-la cap a les guerres reials i les diversions violentes. És precisament aleshores quan, instal·lats en una vida cortesana més rica i refinada, els nobles van donar-se una raó justificativa del que era l'ocupació central de la seva vida —l'exercici de les armes—, susceptible a més de transcendir a la literatura i la historiografia esdevenint objecte de la memòria col·lectiva. L'ideal cavalleresc, nascut d'aquesta manera, va ser adoptat per tots els grups de l'estament militar, la petita i l'alta noblesa, i també pel monarca com a cap natural de la noblesa. Fou aleshores que Ramon Llull⁷¹ hi reflexionà com a teòric i home d'Església, i que Bernat Desclot l'incorporà a la seva crònica com una de les causes del comportament heroic, cortès i generós de Pere el Gran —i dels seus barons—, presentat com un cavaller, amant del cavall i de les armes, que «vol viure de cavalleria»: llegeixis, per exemple, l'episodi del desafiament de Bordeus.

Al *Llibre del rei En Pere* hi destaca, per últim, l'heroisme dels nobles, les escenes de crueltat en la guerra contra la croada francesa, l'admiració pels ferotges almogàvers, als que el cronista descriu bruts, suats, colrats i mal vestits en contrast amb l'elegància i pompós abillament de la cavalleria francesa, la constant referència al sentit de la fidelitat que guia l'actuació dels cabdills militars al servei de la monarquia, l'odi contra França, la potència enemiga i invasora contra la qual Desclot vol congriar l'animadversió del lector, passatges en els que manifesta un ferm sentiment patriòtic, etc. En contrast amb el *Llibre dels feits*, a la crònica de Desclot l'expressió del sentiment religiós no hi sovinteja tant.

*Ramon Muntaner*⁷²

De l'anàlisi de la crònica de Ramon Muntaner en deriva la constatació que Muntaner és el portaveu interessat de la monarquia catalano-aragonesa. Aquesta actitud s'explica d'acord amb la seva posició social, i va estretament lligada a l'experiència que va tenir el cronista com a servidor del Casal d'Aragó al llarg de la seva vida. És fonamental entendre en Ramon Muntaner una doble dimensió de cronista i personatge, si bé cal matisar el caràcter autobiogràfic de la seva crònica, en el sentit que aquesta parla d'ell mateix solament en la mesura en què

⁷¹ M. SANCHÍS GUARNER, *L'ideal cavalleresc definit per Ramon Llull*, «Estudios Lulianos», II, 1958, p. 43 i ss. M. GUSTÀ (ed.), *Ramon Llull. Llibre de l'Orde de Cavalleria*, Barcelona (Edicions 62), 1980.

⁷² Utilitzem l'edició citada a la nota 63.

ell es relaciona amb els senyors del Casal d'Aragó: «que no us vull res contar de molts afers que a mi esdevengren en Barbaria, per ço con negun no deu parlar de si mateix, si doncs no són fets que toquen a senyors». Muntaner posa el seu testimoniatge com a garantia de la veritat dels fets que narra, però es mostra força humil com a protagonista d'aquests fets. Les seves accions li produïen orgull en la mesura en què les ha fetes com un servei als seus senyors, la qual cosa implica un concepte fortament vassallàtic del valor de l'home.

Membre d'un grup social ambigu, proper a la petita noblesa, Ramon Muntaner ha cercat una posició d'acord amb el seu origen, i com a servidor fidel dels reis catalans ha aconseguit adaptar-se perfectament a l'ordre social feudal i els seus mecanismes d'ascens social. És així que ha assumit els valors feudals de la seva època i els defensarà amb gran fe, tant a nivell teòric com a nivell pràctic –i aquí és important de destacar la seva activitat aventurera–. Muntaner, relativament culte, serà alhora administrador –mestre racional– i guerrer. Hom ha indicat com a fonts de la seva cultura la literatura trobadoresca, les novel·les cavalleresques –els «romans»– i, inevitablement, la Bíblia.

Cal entendre Muntaner com a representant, excepcional per la seva fortuna –i d'això ell n'és conscient–, dels soldats, homes notables de les vil·les i cavallers de tercera fila que es veïen impulsats a participar en l'expansió mediterrània de la Corona d'Aragó en raó de la pressió demogràfica i les limitacions al creixement econòmic experimentades a finals del segle XIII i principis del XIV. Aquesta situació potser es feu sentir especialment a la Catalunya Vella, d'on sortirien cavallers i aventurers creats per les dificultats econòmiques i els fets violents que les acompanyen. La disminució de les rendes i la partició dels feus condemnava aquests individus a una difícil vida rural si no trobaven alguna sortida externa, i per tant, excepte quan podien entrar al servei de la monarquia, eren una classe social que creava dificultats. Més encara quan la violència era el centre –pràctic, però sacralitzat– de la seva activitat.

Tanmateix fóra inexacte dir que Ramon Muntaner pertany a la petita noblesa, en la mesura que no fou ordenat cavaller fins poc abans de morir, quan Jaume III li agrai els seus serveis –recordem que Muntaner s'encarregà de dur-lo de Sicília a Perpinyà després de la mort del seu pare– nomenant-lo camarleng reial i batlle d'Eivissa. Però aquests fets se situen en la vellesa de Muntaner, i culminen un llarg procés d'ascensió social al servei de diversos senyors i reis catalans. Sembla que la seva família, una de les més notables de Peralada, s'arruïnà per les guerres amb França –la famosa «croada» de temps de Pere el Gran–. Com a guerrer i administrador, i més endavant com a governador de l'illa de Djerba per encàrrec de Frederic de Sicília, Muntaner aconseguí prou diners i pogué instal·lar-se a València. Allí s'integrà en el ritme de vida ciutadana: posseeix una alqueria, és escollit com a jurat, inverteix en negocis comercials... I tanmateix segueix enviant consells als reis catalans, consells pràctics militars, però també mostres d'entusiasme des d'una postura moral –el «sermó»–. I escriu la crònica. És a dir, que no podem establir un límit social massa rígid en un cas excepcional com el seu: ciutadà, funcionari reial amb caràcters ordinaris i extraordinaris, guerrer eventual, Muntaner és un individu prou privilegiat per les circumstàncies com per a escriure una crònica tan heterodoxa⁷³.

⁷³ Un bon resum-comentari de la vida i obra de Muntaner de M. DE RIQUER, *Història de la literatura*, 1, pp. 449-479 –atenció preferent als aspectes literaris–.

*Pere el Cerimoniós*⁷⁴

La crònica de Pere el Cerimoniós respon a un regnat i a un rei complexos i històricament importants. El tret fonamental del període que cobreix la crònica és la primera i catastròfica manifestació de la crisi del feudalisme, i com és lògic els valors morals i ideològics feudals es veuen amenaçats i trastocats per aquest fet, perquè responen a una visió –representació– del món, una estructura social i una cultura, que ja no són vàlids. Per tant, la contradicció i el conflicte marquen tant la personalitat del rei com el seu regnat. La crisi del feudalisme significa també per a Catalunya els inicis de la seva decadència política⁷⁵, essent com era el territori que sostenia d'una manera més profunda l'estructura feudal de la Corona d'Aragó. L'interès humà de la figura de Pere III, un home marcat per la passió desenganyada i l'ideal mort, no evita que els seus conflictes siguin alhora un signe de la seva època, i des d'aquesta doble òptica té interès per a nosaltres l'estudi d'aquest rei i regnat. En la crònica de Pere el Cerimoniós veiem sobretot la remodelació del món feudal, i hi coexisteixen trets tossudament feudals amb d'altres clarament premoderns; hi ha aquí un indici que la mentalitat dels homes de l'occident medieval es troba, en ple segle XIV, en un punt d'inflexió, on nous valors lluiten per substituir els vells. La cultura, però també les mentalitats, es veuen alterades. I enmig d'aquest canvi es desenvolupa una gran tragèdia: fam, guerres, pesta, però també escepticisme, conflictivitat social, desengany. En resum, hi ha una lluita desesperada i contradictòria dels homes per a sobreviure entre uns ideals que ja no serveixen i uns nous valors que a voltes s'accepten, a voltes no se saben veure, i a voltes fan massa por.

Conscient del valor de la tradició dinàstica, i gran amant de la història, Pere és incapaç d'emular Jaume I i es veu obligat a convertir la història del seu regnat en una justificació. Seriosament compromès en l'intent d'establir una monarquia autoritària, al final del seu regnat el rei serà més pobre i més dependent que mai de les corts. Ambicionant continuar l'expansió exterior, es veurà al límit del desastre, al llarg de les seves guerres constants, especialment la Guerra dels Dos Peres, contra Castella, que representa l'establiment definitiu de l'hegemonia castellana a la Península. Intentant revestir de cerimònia, i d'aquesta manera de respecte, la seva dignitat, Pere el Cerimoniós –també dit «del punyalel»– sofrirà les més grans humiliacions. Home relativament culte, serà un poeta mediocre. Però sobretot, davant la irresistible degradació econòmica, política i social dels seus dominis, mostrarà un radical canvi de mètodes de govern, i la traïció, l'engany o el cinisme substituiran la fidelitat, la cavalleriesitat feudal i la fe com a mitjans per a conservar i augmentar el poder, el qual és l'instrument polític que dona sentit a la vida del rei. La raó d'estat serà la passió més forta –novament es confonen el bé comú i el bé personal del rei– i no hi ha dubte que, premaquiavèl·licament, el fi justificarà els mitjans. Però Pere el Cerimoniós lluita per un món que ja és mort, i no encerta a reeixir quan es proposa un model pre-renaixentista per a substituir allò medieval que resulta inoperant. Els mètodes que usa per a realitzar els ideals heretats del passat són la mostra més patent del caràcter contradictori de la lluita, per tal com contradiuen els fonaments mentals i ideològics característics de l'ordre feudal. Així, fracassant envers

⁷⁴ Utilitzem l'edició citada a la nota 63.

⁷⁵ Remetem a la lectura de R. D'ABADAL, *Pere el Cerimoniós i els inicis de la decadència política de Catalunya*, Barcelona (Edicions 62), 1972.

el passat i el futur, Pere el Cerimoniós, orgullós i delerós del poder monàrquic, és probablement el primer rei d'Aragó que s'atreveix a imaginar la possibilitat que «en Catalunya no hagués rey».⁷⁶

ELEMENTS COMUNS A LES QUATRE GRANS CRÒNIQUES

La religió i l'Església

El tema religiós és present en major o menor mesura a les Cròniques, la qual cosa s'adiu perfectament amb el caràcter essencialment cristià de la cultura erudita medieval. La Bíblia era en aquest sentit una font cultural fonamental, àmpliament compartida per tots aquells que en aquesta època escriurien un llibre. De fet, és a l'Edat Mitjana que el cristianisme es converteix en un dels eixos centrals de la mentalitat occidental.

Tractant-se d'història, el primer que sobresurt és el providencialisme: Déu intervé en el curs de la història, directament –hom ho constata en els resultats–. I a més ho fa en favor dels reis del Casal d'Aragó. És clar que aquest providencialisme suposa una relació en el sentit invers dels homes a Déu. En aquest sentit pren força la idea també bíblica –Eclesiastès– que les accions humanes no tenen valor per sí mateixes, sinó que són valuoses en la mesura en què són fetes en honor de Déu i per a major glòria seva. Aquest desig de transcendir l'esfera humana, associada a la consciència de la naturalesa fràgil i feble de l'home, dona un caràcter sagrat a les accions narrades a les Cròniques.

Però Déu expressa el seu poder a la terra precisament a través dels homes que el serveixen d'acord amb la idea que hem apuntat. Aleshores, el rei esdevé vicari de Déu, alhora que el poder monàrquic és sacralitzat, car és un poder d'origen diví. En aquest sentit, les Cròniques prenen un caire legitimitzador. Segons Walter Ullmann «Foren els mateixos reis que, donant suport a les formes polítiques teocràtiques, feren possible que l'episcopat donés forma a la cerimònia per la qual es creava el rei teocràtic». Més endavant «cada gest, cada símbol i cada oració tenien un significat concís i exacte»⁷⁷. És a dir que els reis desitjaven reforçar el seu poder esdevenint reis «per la gràcia de Déu». D'això les cròniques catalanes en donen testimoni constant. «Res no és mas lo poder de Déu», dirà Muntaner. Això implicava un pacte de la monarquia amb l'Església, que prendrà al capdavant formes feudals, de manera que l'entesa ideològica i l'entesa constitucional –el braç eclesiàstic serà un dels tres estaments a Corts– van aparellats. En aquest context, constatem que el pacte monarquia-estament eclesiàstic pot estudiar-se en el seu vessant material –feus, donacions, parlaments a les Corts– i en el seu vessant simbòlic –en aquesta direcció aniria l'estudi de la coronació d'Alfons el Benigne, tant ben descrita a la crònica de Muntaner. També constatem que les relacions monarquia-Església no estan exemptes de conflictes. Notem que Pere el Gran va haver de fer concessions arran de la seva delicada situació després de la conquesta de Sicília, quan el papa va ordenar la croada contra Catalunya i Pere fou excomunicat. Mig segle més tard Pere el Cerimoniós no admetrà que l'arquebisbe de Saragossa el coroní; voldrà fer-ho ell mateix, perquè no vol intermediaris entre ell i el poder: «E nós diguem-hi que prou bastava

⁷⁶ Parlament del Cerimoniós a les Corts de Lleida de 1375, *Cortes de Cataluña*, III, Madrid, 1900. Citat per Ramon GUBERN (ed.), *Epistolari de Pere III*, Barcelona (Barcino), 1955, Introducció.

⁷⁷ W. ULLMANN, *Historia del pensamiento político en la Edad Media*, Barcelona (Ariel), 1983, p. 83.

e que no ens adobàs ne ens tocàs nostra corona, que nós la'ns adobariem»⁷⁸. Ideologia i relacions de poder sempre van associats. A finals del mateix regnat, Pere el Cerimoniós aprofitarà el Cisma d'Occident per a, des de la indiferència, enriquir la seva casa a costa dels béns eclesiàstics. En el segle XIV sorgeixen disputes entre el poder espiritual –Església– i el poder temporal –els reis i les repúbliques–. La influència ideològica de sant Tomàs i del redescobert Aristòtil fan possible defensar la separació d'ambdós poders.

La imatge i el poder de la monarquia

Els reis de la Corona d'Aragó són els protagonistes de les Quatre Grans Cròniques. Ja hem vist que són uns monarques que detenten un poder d'origen diví. El rei, a partir d'aquest fet, esdevé garant de l'ordre feudal, i és idealitzat com a guerrer –ideal cavalleresc– i com a governant.

Per als monarques del Casal d'Aragó, i d'una manera creixent a mida que se succeeixen les generacions, és fonamental la tradició familiar, el valor del llinatge i de la continuïtat dinàstica. De fet, el valor de la tradició és un tret de la mentalitat medieval occidental que aquí es manifesta. Aquesta consciència d'una continuïtat amb el passat és una de les forces amb què podien comptar els reis catalans a l'hora d'assegurar i legitimar el seu poder, i esdevé, per tant, una de les raons que explica el fet que es generés una historiografia escrita en llengua romanç i en prosa d'unes dimensions tan considerables, i des de cercles propers a la monarquia. Estem treballant amb un dels conjunts historiogràfics més complets de l'Europa medieval, i no hem de menysprear el fet que les cròniques de Jaume I i Pere el Cerimoniós, escrites en primera persona, siguin probablement les úniques autobiografies de monarques medievals, encara que encarreguessin part de la feina a secretaris sota el seu control.

El rei com a garant de l'ordre feudal sorgeix ja com una figura ideològica en relació a la teoria dels tres ordres. Segons Jacques Le Goff⁷⁹, en una societat que s'ha fet monoteïsta, el rei concentra en la seva persona les tres funcions –religiosa, guerrera i econòmica– i expressa la unitat d'una societat nacional trinitària. El monarca és àrbitre de la societat, garanteix l'equilibri entre els tres grups –*oratores, bellatores, laboratores*– cada un dels quals necessita dels altres dos. Aquest és un bon punt de partida per als cronistes de l'Edat Mitjana catalana, amb les diferències pertinents. Cal entendre que aquesta ideologia tripartita es genera en època de formació del feudalisme, quan els senyors van imposar el senyoriu banal sobre els pagesos i van revoltar-se contra l'autoritat pública d'origen romà-carolingi, arribant posteriorment a un pacte amb comtes i eclesiàstics per tal de limitar les violències feudals i permetre l'establiment d'un sistema –el sistema feudal– que permetés l'apropiació de l'excedent de producció camperola i la seva redistribució a l'interior de la classe feudal a través dels vincles feudo-vassallàtics⁸⁰. En el segle XIII moltes coses han canviat des de l'expansió del feudalisme, i l'esquema trinitari és massa simple –ha sorgit tot el món urbà amb la seva enorme complexitat, per exemple–, però es manté el desig de la monarquia de fer prevaler la imatge d'uns reis que mantenen cada u en el seu estament, evi-

⁷⁸ Edició citada, cap. II, 12, p. 1026.

⁷⁹ «Nota sobre sociedad tripartita, ideología monárquica y renovación económica en la cristiandad entre los siglos IX y XII», a J. LE GOFF, *Tiempo, trabajo y cultura*.

⁸⁰ Segons la definició proposada per P. BONNASSIE, *Vocabulario básico de la historia medieval*, trad. y adaptació de M. Sánchez, Barcelona (Crítica), 1983, p. 95.

tant la subversió social; així es pot interpretar l'actitud de Pere el Gran davant la revolta de Berenguer Oller, a Barcelona el 1285, narrada per Desclot. El sentit que pot tenir aquest desig de la monarquia d'atribuir-se tots aquests poders en el segle XIII i XIV, va estretament lligat amb les relacions conflictives que manté amb els estaments a Corts, especialment la noblesa.

El monarca, en primer lloc i sobretot, és idealitzat des del punt de vista militar. És el millor cavaller feudal; en aquest sentit el punt de partida cultural de les Cròniques són les cançons de gesta, algunes de les quals hi són prosificades. Per tant, és el màxim exponent de l'èpica cavalleresca, la qual constitueix el gruix narratiu de les Cròniques. Cal advertir que en això, com en gairebé tot el que diem, la crònica de Pere el Cerimoniós es mostra menys clara, i es diferencia en la mesura en què tots aquests esquemes i ideals entren en crisi, car en aquest regnat és el mode de producció feudal que ha entrat en crisi, a un nivell global. Com a encarnació de l'ideal cavalleresc el rei és el bon guerrer, expert i valent que dirigeix l'expansió feudal. Aquesta expansió exterior és la que determina el to èpic de les Cròniques i el tipus d'història que hi trobem. Però el rei, com a tal cavaller, és també un model de virtut feudal, i en aquest sentit és fonamental el concepte d'honor. Tal com ens és mostrat, és difícil preguntar-se si és generós o desprietat. Amb la clara excepció de Pere el Cerimoniós, els reis del Casal d'Aragó són magnànims quan perdonen i justos quan es mostren severos. Amb uns cronistes d'aquesta mena, era difícil per als reis de cometre un error!

En segon terme el rei és idealitzat des del punt de vista polític. És un bon administrador dels regnes, però a les tres primeres cròniques els valors cavallerescos i la valentia guerrera van a davant, i és així que llegim a la crònica de Muntaner⁸¹ com Pere el Gran, «que era jove i la sang li bullia», es deixa ensarronar pel «rei antic e molt savi» Carles d'Anjou i viatja a Bordeus a enfrontar-se amb el seu enemic en un torneig individual per a no passar per covard, quan la situació política a Sicília és especialment delicada.

El rei és l'àrbitre social en una doble dimensió: equilibra les relacions de força entre els diversos estaments i equilibra també les relacions entre els diversos territoris que pertanyen a la corona. És a partir d'aquest paper que se'ns revela l'objectiu final del rei: aconseguir «el bé comú», entès com a manteniment i expansió de l'ordre feudal. Per tal de fer-ho els reis s'atribueixen en certa mesura la representació nacional, i defensen el seu poder personal —el qual tendeixen, quan poden, a augmentar— per a portar a terme la seva tasca. Aquesta «confusió» del bé comú i el bé privat del monarca és, doncs, un altre tret característic de les Cròniques perquè ho és de la pròpia essència del feudalisme.

L'ordre social feudal

Totes les cròniques catalanes que estudiem comparteixen un model jeràrquic de relacions socials que equival a la piràmide feudal. Les relacions feudovassallàtiques determinen l'organització i la realització de les accions militars ofensives i defensives que constitueixen la matèria principal de la narració. Hom opera amb els conceptes de lleialtat i vassallatge per a les accions col·lectives, i d'acord amb aquests lligams es prenen les decisions i es redistribueixen els territoris conquerits —feus, drets jurisdiccional— o bé el botí, quan es tracta d'una guerra de rapinya. El valor social de la fidelitat és, per tant, fonamental.

⁸¹ Edició citada, cap. 72.

De fet, el finançament de les empreses militars amb el temps va dependre cada cop més dels subsidis que concedien les Corts, car sabem que la monarquia va anar perdent progressivament la seva autonomia econòmica, alhora que les obligacions feudals es relaxaven o bé resultaven inoperants. Però això no vol dir que el feudalisme com a sistema no fos operant; de fet les Cròniques reflecteixen l'intercanvi que fan la monarquia i els estaments: la primera confirma i augmenta privilegis a canvi de rebre ajut econòmic i material dels segons. Però també les Cròniques dissimulen o amaguen la dependència de la fidelitat vassallàtica respecte de la concessió dels privilegis, i més encara dels conflictes que sovint enfrontaven la monarquia amb els estaments. Allò que ens és presentat com un ordenament social harmònic solia ser el fruit d'una llarga lluita jurídica i fins i tot militar entre els estaments privilegiats, especialment la noblesa, i la monarquia, una lluita que en el fons tenia una base econòmica —el desig de tenir més bens i rendes en uns moments en què semblava haver-se arribat als límits del creixement— i que es concretava en una lluita pel poder. Els contenciosos se succeïen al llarg dels regnats de Jaume I, Pere el Gran —especialment les Corts de 1283— i prenen un caire molt més dramàtic en temps de Pere el Cerimoniós —només cal observar la guerra de les Unions—. La dualitat jurídica que caracteritza el feudalisme —les jurisdiccions senyorials i la jurisdicció reial— es mantindrà al llarg de tots aquests conflictes, els quals es van resoldre en un cert pacte en el qual les Corts van establir-se definitivament com a institució que limita el marge d'acció dels oficials de la monarquia i garanteix la defensa dels interessos dels tres estaments representats, que no són sinó minories privilegiades que operen a partir de l'explotació dels excedents de producció dels camperols, els quals són sotmesos a les jurisdiccions senyorials. A la crònica de Pere III hi ha formulat implícitament el fracàs de la monarquia en el seu intent d'esdevenir autoritària, i el triomf del model pactista.

De tota manera, a les Cròniques, els tres estaments responen a una forma força evolucionada de la teoria dels tres ordres del temps de la revolució feudal, l'àrbitre dels quals és el rei⁸². A l'època de les Cròniques es mantenen els estaments militar i eclesiàstic, però hi ha el fet nou, fonamental, del creixement de les ciutats i, amb elles, les classes rendistes —patricis— i diversos graus de classes mitjanes i populars —comerciants, artesans—. Aquests, que formen l'estament reial, els «homes de viles i ciutats» dels quals parla Muntaner, han substituït d'alguna manera els pagesos —encara que es tractés dels pagesos més rics, si hem de fer cas a Jacques Le Goff— i ocupen en la ideologia de la plenitud del feudalisme el lloc que en els inicis ocupaven els *laboratores*. En resum, per un costat, hi ha hagut una diferenciació social dins cada un dels tres ordres, els quals troben la seva expressió política en la forma que prenen els estaments a Corts, però, per l'altre, els representants a Corts no són pagesos i soldats, ni frares, sinó que la representació s'escau sobre els sectors més rics i poderosos de cada estament, segons una concepció jeràrquica dels grups socials. Diríem que la societat s'ha estructurat idealment en tres piràmides paral·leles, el vertex de les quals és el rei. Per la seva banda, els pagesos, que alimenten tots aquests altres, han quedat del tot marginats, fins al punt que a les Cròniques no hi són esmentats. Francesc

⁸² La teoria dels tres ordres és, segons G. DUBY (*Guerreros y campesinos*, Madrid, Siglo XXI, 1976, p. 208), «una representació sociològica que venia a ajustar-se estretament a la realitat de les relacions econòmiques i que, simultàniament, les hi donava una major fermesa... Aquest esquema oferia una imatge simple, d'acord amb el pla diví, i servia per a justificar les desigualtats socials i totes les formes d'explotació econòmica».

Eiximenis, teòric polític que expressa el triomf del pactisme i els interessos dels estaments a Corts des d'una òptica ciutadana, anirà més enllà, i tractarà els pagesos de covards, egoistes, ignorants, irresponsables, ambiciosos d'haver honors (!) i massa propers als animals com per a saber-se senyar⁸³.

Podem també veure el pactisme com una alternativa ideològica a la concepció de la monarquia autoritària que trobem a les Cròniques, alternativa desenvolupada paral·lelament, però no reflectida a fons en la historiografia en la mesura amb què aquesta és escrita des de punts de vista propers a la mateixa monarquia, la qual es troba lliurada a una pugna pel poder constitucional amb els estaments oligàrquics, representats a les Corts. Des de la realitat efectiva d'aquesta pugna, cobra un significat especial la mitificació que dels reis fan els cronistes catalans. Tanmateix, si bé un home com Muntaner atribueix als monarques catalans poders dels quals no disposen —però sí que voldrien tenir—, i si bé un home com Pere el Cerimoniós no s'està d'identificar la seva voluntat personal amb el bé comú, en oposició a la voluntat dels particulars que defensen els seus interessos⁸⁴, cap dels autors de les Cròniques no és lliure d'una certa assimilació dels continguts pactistes. Els privilegis de les classes dominants són citats constantment com a mostra de les «franqueses» dels vassalls dels reis d'Aragó, i de la «liberalitat» amb què són regits; llegeixis, per exemple l'anècdota referida per la crònica de Pere III segons la qual Alfons el Benigne li va dir a la seva muller, la castellana Elionor, «Reina, reina, el nostre poble és franc, e no és així subjugat com és lo poble de Castella, car ells tenen a nós com a senyor, e nós a ells com a bons vassalls e companyons»⁸⁵. El rerafons històric és clar: un cop més les minories dominants han imposat el seu parer al rei, a desgrat dels interessos d'aquest. També és comú de trobar a la crònica del cerimoniós —rei que com hem dit s'enfrontà amb els estaments revoltats a la guerra de les Unions— expressions tals com «E nós confirmam-los llurs constitucions, privilegis e usatges segons que és acostumat de fer per lo rei d'Aragó e comte de Barcelona»⁸⁶. Segons Muntaner, el rei ha de governar en honor de Déu i en profit del seu poble. La dependència externa és doncs assumida, tant des del punt de vista religiós com des del punt de vista social, de tal manera que les arbitrietats de la monarquia, quan calgui, es podran justificar com a necessàries per al bon estament dels regnes, o com una resposta a un deure sagrat que ha estat trencat pel vassall: la fidelitat.

El rei es relaciona per separat amb cadascun dels estaments i negocia amb ells. A les Cròniques, el rei esdevé un model de cavallerositat i liberalitat per als nobles, i aquesta relació ens és permès de veure-la des del punt de vista del monarca —crònica de Jaume I— i des del punt de vista de la noblesa —Ramon Muntaner—. Pel que fa a les relacions amb l'Església, hi ha una doble dimensió: en les primeres Cròniques predomina el fet de la seva incorporació a l'expansió, en les darreres va guanyant pes la funció de sacralitzar la monarquia i l'ordre establert. Finalment, és destacable el fet que si bé els ciutadans són apreciats com a membres del regne a totes les Cròniques, resulten essencialment un estament poc reflectit, com si fossin impropis per a figurar com a protagonistes de la història més enllà del paper de consellers ocasionals o vassalls satisfets dels reis

⁸³ J. WEBSTER (ed.), *Francesc Eiximenis*, pp. 56-59.

⁸⁴ R. ALBERT i J. GASSIOT (ed.), *Parlaments a les Corts catalanes*, Barcelona (Barcino), 1928, pp. 24-26 —parlament a les Corts de Montsó de 1363.

⁸⁵ Edició citada, cap. 48.

⁸⁶ Edició citada, cap. II, 25.

catalans. Tanmateix, sovint eren els ciutadans els més propers pels seus interessos a la monarquia, i hi pactaven concedint subsidis a canvi d'aconseguir una jurisdicció independent, alhora que intentaven controlar conjuntament, quan calia, la noblesa.

Les cròniques de Desclot i Muntaner –i, per extensió, la de Jaume I– expressen sobretot una visió del món des dels valors de la noblesa. En aquest sentit destaquen diversos temes:

En primer lloc hi ha un lògic culte als valors militars i per tant a certa forma de violència. Evidentment, en alguns moments això entra en conflicte amb la moral cristiana, i per tant cal posar determinats límits a la violència. Això és força clar en el cas de Muntaner. De fet, l'ideal cavalleresc, alhora que és una consagració de la violència n'estableix unes i no altres formes, i per tant en resulta una limitació. Així s'entèn que un home com Ramon Llull escrivís el *Llibre de l'Orde de Cavalleria*⁸⁷. Hi ha unes certes regles –que tanmateix tampoc no sempre es respectaven– com ara la de perdonar dones i infants, mentre que no calia tenir gaires contemplacions amb els infidels.

Estretament lligat amb això darrer hi ha el fet d'un concepte d'honor cavalleresc, el qual recull els trets característics del guerrer feudal i els idealitza. És un honor que oscil·la entre el valor de les accions i el valor purament social, i els primers cronistes s'esforcen a fer-los coincidir. L'honor dependrà, doncs, alhora de la posició ocupada en la piràmide feudal amb els seus béns materials corresponents –és a dir, quant més noble i ric més honorable– i de la realització efectiva de l'ideal cavalleresc, en forma de virtuts militars i morals –caritat, magnanimitat, valentia–.

Amb tot això, és clar, es produeix un menyspreu del treball com a activitat manual i un ideal d'economia rendística. El treballador és considerat «de vils gents» i com tal menystingut. De fet, però, des d'altres cercles hi havia contemporànicament una certa consideració cap al treball intel·lectual i comercial, el qual era entès com una forma de redempció més que no pas com una penitència⁸⁸, si bé no és aquesta encara la visió de la noblesa. Un home com Eiximenis seria proper a aquest nou concepte del treball, associat a les activitats ciutadanes i universitàries.

Sentiment «nacional» i expansió

A l'Edat Mitjana els conceptes de llengua i nació van estretament associats. En aquest sentit podem emprar les Cròniques per parlar d'un cert nacionalisme, en quant a què existeix la consciència d'una identitat lingüística i cultural –la catalana– que molt sovint s'oposa a la «nació enemiga» –siguin grecs, francesos, castellans o infidels– i a més reuneix totes les qualitats imaginables. La formulació més radical d'aquesta identitat col·lectiva es troba en Ramon Muntaner, i el seu símbol n'és de nou la figura del monarca. Podem dir que aquest sentiment nacional correspon a un estat-nació com a substrat en el sentit modern de la paraula? Parlant estrictament, no. Però, si tenim en compte l'opinió de Pierre Vilar⁸⁹ que la confederació catalano-aragonesa dels segles XIII i XIV i, dintre d'ella, Catalunya és potser l'únic lloc del món que a l'Edat Mitjana es pot qualificar

⁸⁷ Vegis la nota 71.

⁸⁸ Idees expressades per Jacques Le Goff al treball citat a la nota 57.

⁸⁹ P. VILAR, *Estat, nació, socialisme. Estudis sobre el cas espanyol*, Barcelona (Curial), 1982, pp. 65-69.

d'estat-nació «menys anacrònicament», és lícit de considerar que el nacionalisme –sentiment d'identitat nacional– d'un Muntaner va més enllà de la identificació d'una nació lingüística. Hi ha unes estructures objectives més complexes sentides subjectivament com a patrimoni comú. La combinació de l'expansió política i l'expansió comercial, juntament amb l'existència d'una base territorial d'estructura feudal que engloba un món urbà desenvolupat, tot plegat arbitrat per l'existència d'un senyor comú, constitueix aquesta base objectiva que s'apropa –sense arribar-hi– a l'estat-nació modern. La diversitat jurisdiccional és potser l'obstacle més important per a fer una definició categòrica.

Però, tot i així, aquest fet nacional té múltiples límits. En primer lloc, el fet social sempre preval sobre el fet nacional: un senyor francès és molt més lloable que un home de baixa extracció d'origen català. De manera que la política exterior com a element d'identificació en oposició d'un enemic nacional o religiós –moros, francesos, angevins, castellans– queda relativitzat. Per una altra part es planteja el problema de l'àmbit de sobirania del Casal d'Aragó. Aquest és variable, i a voltes englobarà sicilians o sards, mentre que en d'altres moments la comunitat catalana estarà dividida en regnes separats –el cas de Mallorca–. Hi ha el fet fonamental de la unió sota un mateix sobirà comú de catalans i aragonesos. Aquesta unió mai no fou amenaçada, per més que sempre van romandre en la consciència dels contemporanis dues nacions –comunitats lingüístiques– separades. I si bé el símbol de la unitat nacional és també el garant de l'equilibri intern, la monarquia va donar mostres molt sovint d'un concepte patrimonial del regne. En resum, molts límits per a un sentiment nacional que tanmateix, potser perquè així es reforça el paper de la monarquia, troba a les Cròniques expressions inqüestionables i fins i tot apassionades.

Un balanç

Tots aquests elements, comuns a les Quatre Grans Cròniques, hi apareixen en intensitat diversa i de manera no sempre explícita. Allò important és que constitueixen un context cultural-ideològic general que serveix com a base per als desenvolupaments particulars. No cal cercar, doncs, una identitat exacta; no és possible aplicar aquest model a cada crònica sense matisacions.

Hi ha un element que actua com a nexa d'unió de tots els aspectes que hem anat veient fins ara, i és un determinat concepte del poder. La teoria del poder ens acosta a la dimensió fortament política que tenen les Quatre Grans Cròniques. El poder ve de Déu, és detentat per la monarquia, fa possible la realització d'un projecte de política exterior de la col·lectivitat acollida sota els monarques d'Aragó –expansió del feudalisme– i col·loca cadascú allà on li pertoca d'acord amb un ordre social inqüestionable; però el rei no és un rei absolut (és evident que la monarquia d'origen diví postula una sobirania del rei sobre els súbdits que les relacions de poder de l'estat feudal negaven: poder de les Corts i pactisme com a ideologia política neixen junts i junts resistiran tots els intents de la monarquia de bastir un poder autoritari), el rei respon dels seus actes davant Déu i davant la col·lectivitat de la qual n'és l'àrbitre⁹⁰. Per tant, el deure del rei és confirmar furs i costums als diversos regnes i respectar tant els privilegis so-

⁹⁰ W. ULLMANN, que empra el concepte de monarquia teocràtica, ho argumenta així: «Per més lògica, perfecta i simètricament que estigués construïda la teoria teocràtica, es tractava d'una concepció que amb prou feines tenia en compte els elements humans que necessàriament intervenen en el govern real» (Ob. cit., p. 140).

cials de les classes oligàrquiques com els particulars de cada territori de la corona. Darrera d'aquesta «teoria del poder» –un poder que és sacralitzat– hi ha una posició concreta d'un grup polític en una «lluïta pel poder»⁹¹.

En aquest punt ens és permès d'entendre el sentit que té aquest conjunt historiogràfic català. Els destinataris de les Cròniques són els prínceps i senyors de l'època i de la posteritat. La historiografia té, doncs, una funció de propaganda, educació i legitimació. Propaganda envers els poderosos contemporanis, educació –a través de l'exemple– dels poderosos del futur –recordem la consciència de la continuïtat «nacional» i dinàstica a què hem fet al·lusió– i legitimització de l'ordre feudal a un nivell global, però consagrant la figura del monarca a un nivell particular, tenint en compte el problema de la monarquia i les Corts, que ja coneixem.

⁹¹ El rei que voi ser alhora monarca absolut per la gràcia de Déu i rei feudal entra en una contradicció, però la contradicció ideològica reflecteix una disputa material –rendes, fiscalitat, poder–, de manera que la llei en el feudalisme és fruit del diàleg i les tensions entre els senyors i el monarca. L'obra ideològica d'Eiximenis pot interpretar-se, doncs, com la cristallització de les relacions de poder que s'han establert al llarg del regnat de Pere el Cerimoniós, un monarca que va fracassar en el seu projecte de monarquia autoritària. El fracàs és tant evident i assimilat que el seu fill, Martí l'Humà, enlloc d'exaltar el seu poder, exaltarà la liberalitat i franquesa amb què governa Catalunya: «¿Qual poble és en lo món que sia així franc de franqueses e llibertats, ne que sia així liberal com vosaltres?...» (*Parlaments a les Corts.*, p. 72).

DEBAT

*Comunicacions de Josep M.ª Pons Guri, Antoni L. Sanz,
Josep M.ª Salrach i Joan-Pau Rubiés*

J. M.ª Salrach:

Al final de l'Edat Mitjana es fan noves cartes d'establiment —amb drets d'entrada molt elevats— a famílies pageses que ja tenien establertes les mateixes terres des de molt antic. Com s'explica que els pagesos s'hi avinguin?

J. M.ª Pons Guri:

Em fa l'efecte que deuen ésser reduccions de tasques, per les quals es fixen compensacions econòmiques. En aquest cas, serien conseqüència de la preocupació senyorial per retenir els pagesos en els seus dominis, a causa de la despoblació de masos que es produeix d'ençà de la Pesta Negra. Ara, durant els segles XIV i XV també es fan algunes renovacions d'establiments, que a vegades tornen a rebre el nom de cartes precàries, com els establiments dels segles XI i XII.

F. Cortiella:

En la comunicació d'Antoni Sanz, veig que el procurador senyorial sempre és un clergue, i que les batllies anaven lligades a la possessió d'uns determinats masos. Tot això m'ha sorprès una mica, perquè al Camp de Tarragona els procuradors sempre són senyors laics i el càrrec de batlle es concedeix successivament a diversos pagesos, amb caràcter temporal i sense cap relació amb els masos. Així, doncs, sembla que es tracta de casos completament diferents.

A. Sanz:

En efecte, he comprovat que els procuradors senyorials de la pabòrdia d'Aro eren clergues, perquè signaven com a tals en totes les seves actuacions. D'altra banda, que el càrrec de batlle anava lligat a determinats masos, ens ho demostra el fet que es transferissin conjuntament en cas de compra-venda i d'herència.

J. M.ª Pons Guri:

A la pabòrdia d'Aro, ¿se'n fan de transmissions conjuntes de masos i de drets que en podríem dir jurisdiccionals, com ara toltes, fòrcies, homicidis, caps trencats, etc.?

A. Sanz:

No n'he pas trobat cap.

S. Solé:

M'agradaria saber quin territori s'atribueix a les comarques gironines, perquè em sembla que no han tingut mai una definició precisa. D'altra banda, la

paraula «banalitats» és corrent a França, segons sembla, però en el cas de Catalunya no té tradició historiogràfica. Em pregunto, doncs, si apareix o no en els documents catalans, i, en tot cas, quin era el terme tradicional per expressar aquest concepte.

A. Sanz:

Normalment s'entén que les comarques gironines són les de la província, en llenguatge oficial, però també podríem haver utilitzat la denominació de bisbat de Girona, que era la més corrent durant la Baixa Edat Mitjana.

Quant al mot «banalitats», és cert que no té tradició historiogràfica a Catalunya. De fet, tal com explica el professor Bonnassie en el llibre *Catalunya mil anys enrera*, la paraula «bannun» apareix rarament en la documentació catalana, però els drets i serveis arbitraris dels senyors feudals sí que existien, com per exemple el llòsol, les tragines, les jovades, etc. Així, doncs, en lloc de «banalitats», també en podríem dir drets arbitraris, castrals o bé jurisdiccionals.

M. Barceló:

Voldria felicitar Josep M.ª Salrach i Joan-Pau Rubiés per haver-se dedicat a un tema que pràcticament no es tocava d'ençà del vell article de Coll i Alentorn a *Estudis Romànics*, és a dir, des de principi dels anys cinquanta. M'ha estranyat, tanmateix, que no tinguessin en compte el *Carmen Campidoctoris*, perquè després de l'article de Richard Wright, «The first froem on the Cid. The *Carmen Campidoctoris*», publicat l'any 1979 en el llibre titulat *Arca. Classical and Medieval Texts. Papers of the Liverpool Latin Seminar*, ja no hi ha cap dubte que va ésser escrit a Ripoll. És un text curiós, laudatori del Cid pel fet d'haver derrotat al *comes namque Marchio*, que és el comte de Barcelona. Per consegüent, Ripoll donava suport a la dinastia quan li era favorable, i, a la inversa, posava els instruments necessaris per a criticar-la en cas de conflicte. Em sembla, doncs, que aquest text ens obliga a matisar l'actitud de Ripoll respecte als comtes de Barcelona. I potser també s'hauria de mirar si la famosa *Historia Roderici* no procedia igualment del comtat de Barcelona, tot i que tant Menéndez Pidal com Ubieto la consideren escrita cap a l'any 1110 per un mossàrab de Saragossa, és clar.

J. M.ª Salrach:

Agraïxo aquestes notícies, que ens serviran per a completar el text de la nostra comunicació. És probable, en efecte, que ens obliguin a replantejar el nostre punt de vista sobre el suport que donava Ripoll a l'autoritat comtal, malgrat que en el moment d'escriure's el *Carmen Campidoctoris* també hi podien haver amics i enemics del Fratricida dintre la mateixa Església. És una altra hipòtesi possible, però ja ho veurem.

J. Portella:

Ja sé que és una vella rutina historiogràfica, però no acabo de veure clar que la producció cronística del segle X pugui ésser considerada «nacional» sense córrer el risc de confondre la història de les famílies comtals amb la història de Catalunya. Perquè, en realitat, què vol dir «nacional» quan s'aplica al segle X? Hi ha algun indici que permeti suposar l'existència d'un projecte polític nacional de la noblesa o almenys un sentiment de solidaritat comunitària en la gent del país? Quin seria, d'altra banda, el marc territorial d'aquesta «nació» precatalana? En fi, em sembla evident que no es tracta d'una simple «qüestió de noms».

J. M.ª Salrach:

La nostra exposició ha hagut d'ésser massa breu i possiblement no s'ha entès prou bé. Quan nosaltres parlem de «secularització» i de «nacionalització», entre cometes, ens referim a una història que es va fent, protagonitzada pel col·lectiu d'habitants d'aquesta terra. Hem posat la paraula «nacionalització» entre cometes perquè som conscients que aquest concepte ha canviat al llarg del temps, de la mateixa manera que han canviat els conceptes de propietat i d'Estat. Ara bé, si ens posem d'acord amb quin sentit podem aplicar aquests conceptes a una època determinada, em sembla que no hi ha d'haver inconvenient per utilitzar-los. En concret, nosaltres hem volgut subratllar que aquelles històries del segle X ja no són universals o de l'imperi franc, sinó exclusivament dels comtats catalans.

M. Aurell:

L'anècdota de l'emperadriu d'Alemanya que comentava Josep M.ª Salrach va ésser recollida per diversos historiadors, com ara Diago, Tomic, Beuter, etc...; només se'n comença a fer la crítica d'ençà de Víctor Balaguer, tot i que Zurita ja s'havia adonat que era una interpretació tendenciosa. Els autors provençals, per cert, també la varen copiar moltes vegades, concretament un erudit del segle XVII i molts altres de posteriors, potser fins al segle XIX.

D'altra banda, respecte a la revolució cultural de final del segle XII, he comprovat que els trobadors provençals ofereixen igualment una imatge laica d'Alfons el Cast, és a dir, canten les seves virtuts en relació al mecenatge, l'amor cortès i, en general, als ideals cavallerescs, però fan molt poques al·lusions a la seva religiositat. És la mateixa laïcització temàtica que subratlla Georges Duby a *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*.

J. M.ª Salrach:

És possible que en els seus orígens l'anècdota de l'emperadriu d'Alemanya fos una cançó de gesta d'època carolíngia, escrita en llengua d'oïl i referida concretament a la segona muller de Lluís el Pietós, anomenada Judit. Més tard, els romanços del comte de Barcelona i rei d'Aragó en degueren aprofitar l'argument.

En l'altra qüestió que comentaves, repeteixo que l'anàlisi historiogràfica també ens suggereix la laïcització de la temàtica cultural. És un aspecte molt important des del punt de vista de les mentalitats, sens dubte.

P. Guichard:

¿No són contradictòries l'afirmació d'un bloc de poder feudal i les lluites que aleshores es produïen entre la monarquia i la noblesa?

J.-P. Rubiés:

Em sembla que només es aparent aquesta contradicció entre l'harmonia interna de la classe feudal, suggerida per les cròniques, i els conflictes coetanis de la noblesa amb la monarquia. Cal tenir en compte, sobretot, que els cronistes són reis o bé personatges interessats a prestigiar la monarquia: els casos de Jaume I i de Pere el Cerimoniós són evidents; l'ascens social de Ramon Muntaner està en relació directa amb els serveis que ofereix als diversos reis d'Aragó, i és molt probable que Bernat Desclot fos un funcionari reial anomenat Bernat Escrivà, segons Miquel Coll i Alentorn. D'altra banda, com que els reis i la noblesa com-

partien els mateixos valors, els cronistes exalçaven la monarquia sense moure's d'un món feudal idealitzat. Per això projectaven una imatge harmoniosa de la classe dominant, negligint els enfrontaments interns que realment es produïen.

J. M.ª Salrach:

Potser el problema de fons és el pactisme que es reflecteix en les cròniques i no hem tingut temps de desenvolupar en la nostra exposició. Les cròniques, tal com s'acaba de recordar, són redactades o almenys inspirades directament pels monarques; per això aconsegueixen una funció que en podríem dir regalista, fins i tot de teocratització de la monarquia, perquè l'enalteixen una mica més enllà del que ens sembla la veritable realitat històrica. Tanmateix, llegint les cròniques amb deteniment també s'observen certes limitacions en l'acceptació del pactisme, com a resultat d'aquella constradicció subratllada per Pierre Guichard: d'una banda, la idea de legitimar la monarquia apel·lant a la gràcia de Déu, i, per l'altra, el fet d'ésser una monarquia controlada pels estaments de les Corts. Així, doncs, la noblesa respecta el monarca mentre comparteix els beneficis de l'expansió, però el qüestiona en temps de crisi.

P. Bonnassie:

Em sembla que Josep M.ª Salrach i Joan-Pau Rubiés han fet una exposició molt rica sobre una historiografia que fins a mitjan segle XII és pobra. Com se sap, a Catalunya s'escriu molt i molt més que en altres llocs, però tinc la impressió que comparativament s'escriu molta menys història. Els crònicons no són gran cosa si els comparem, per exemple, amb la producció historiogràfica que envolta la cort carolíngia o l'asturiana. El motiu, a parer meu, es troba implícit en la vostra argumentació.

Aquella història de l'Alta Edat Mitjana és forçosament providencialista, en la línia de Sant Agustí, però la Providència actua mitjançant uns providencials. Qui són els providencials? Quins personatges expressen la veu de Déu? Són els reis, necessàriament. Per això no es desenvolupa una vertadera història catalana fins que hi ha reis catalans: primerament una història sobre Ramon Berenguer IV, que quasi és rei, i després entorn dels comtes-reis. Així, doncs, la historiografia catalana és essencialment una historiografia monàrquica.

J. M.ª Salrach:

Estic molt d'acord amb l'observació de Pierre Bonnassie. De fet, mentre redactàvem aquest text hem pensat més d'una vegada que la historiografia castellana dels segles XI i XII és molt rica en comparació a la catalana, perquè els *Gesta comitum* només són una excepció. Però no havíem valorat prou que fins al segle XII a Catalunya hi faltava la peça central d'una gran historiografia: el monarca. Em sembla, efectivament, que això explica la diferència qualitativa entre ambdues historiografies.